

VALISTUSTYÖSTÄ SOTILASSOSIAALITYÖKSI

- Puolustusvoimien valistustyön kehittyminen II maailmansodan aikana sotilassosiaalityön näkökulmasta

Tarja Heikkilä
Tampereen yliopisto
Sosiaalipolitiikan ja sosiaalityön laitos
Pro gradu -tutkielma
Lokakuu 2007

Tampereen yliopisto

Yhteiskuntatieteellinen tiedekunta

Sosiaalipolitiikan ja sosiaalityön laitos

HEIKKILÄ, TARJA: Valistustyöstä sotilassosiaalityöksi -
Puolustusvoimien valistustyön kehittyminen II maailmansodan aikana
sotilassosiaalityön näkökulmasta

Pro gradu –tutkielma, 96 s.

Sosiaalityö

Lokakuu 2007

Tämä Pro gradu -tutkielmani käsittelee puolustusvoimien sosiaalityön ja erityisesti sosiaalikirjallisuuden tehtäväkentän varhaisempaa syntyhistoriaa. Lähestyn aihetta nykypäivän puolustusvoimien sotilassosiaalityön näkökulmasta ja tutkimuskohteeni on toisen maailmansodan aikainen puolustusvoimien valistustoiminta. Tutkielmani perustuu Sota-arkistossa oleviin Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston asiakirjakokoelmiin. Tutkin kyseisten asiakirjojen avulla sodanajan valistustyön sisältöä ja sen kehittymistä. Samalla etsin sodanajan valistustyöstä nykypäivän sotilassosiaalityötä vastaavia elementtejä.

Tutkielman teoreettisessa osassa esittelen puolustusvoimien nykyisen sotilassosiaalityön toiminta-ajatukset, sosiaalialan organisaation ja eri sosiaalityötoimintamuodot. Nykyiset puolustusvoimien sosiaalityötoiminnan perusteet ovat osaltaan pohjana analyysin kohteeksi nostetuissa valistustoimintamuodoissa. Tutkielman teoreettisessa osassa teen läpileikkauksen toisen maailmansodan aikaiseen sosiaalihuoltoon. Selvitän myös kyseisen aikakauden huoltotyössä tapahtuneet muutokset ja yleisen huoltotyön kykyä mukautua sodan aiheuttamiin poikkeusoloihin. Tutkielmani analyysissä tutkin puolustusvoimien ulkopuolisten tahojen merkitystä eri valistustoimintamuotojen kehittämisessä.

Lähestyn aihetta sosiaalityön ja sosiaalishistoriallisen tutkimuksen näkökulmasta. Lopullisen analyysin kohteeksi kopioin Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston asiakirjakokoelmista 512 sivun analyysiaineiston, johon sovelan laaja-alaista sisällönanalyysiä.

Tutkimukseni osoittaa, että toisen maailmansodan aikainen valistustyö oli nykyajan sotilassosiaalityön pioneeritoimintaa ja sitä voidaan pitää osittain puolustusvoimien sosiaalityön varhaisempaan työmuotoon. Sodan aikana toimineiden valistusupseerien tehtäväkenttä sisälsi useita osittain nykypäivän sotilassosiaalityölle luonteenomaisia, joskin vielä alkukantaisia työmuotoja. Tutkielma tarjoaa myös historiallista näkymää ja ajankohtaista pohdintaa puolustusvoimien sosiaalialan poikkeusolojen ja sosiaalityötoiminnan suunnitteluun.

Asiasanat: puolustusvoimat, sotilassosiaalityö, huoltotyö, valistus, poikkeusolot, kriisinhallinta, toinen maailmansota.

SISÄLTÖ

JOHDANTO	5
1 PUOLUSTUSVOIMAT JA SOSIAALITYÖ	
1.1 Puolustusvoimien toiminnan lähtökohdat	6
1.2 Puolustusvoimien sosiaalityö ja hierarkia	6
1.3 Joukko-osastoissa toimivat toimikunnat	11
2 HUOLTOTYÖN YHTEISKUNNALLINEN KEHITYS TOISEN MAAILMANSODAN AIKANA	
Huoltotoiminnan improvisointia talvisodasta jatkosotaan	15
Järjestö- ja vapaaehtoistyö – Suomen kansan voiman näyte	18
3 SODANAJAN VALISTUSTOIMINNAN PERUSTAA	
3.1 Varhaisempaa valistustoimintaa ja keskeiset käsitteet	21
3.2 Aikaisemmat tutkimukset	24
4 TUTKIMUKSEN METODOLOGIA	
4.1 Tutkimustehtävä	25
4.2 Metodologiset lähtökohdat – sosiaalihistoriallinen tutkimus	25
4.3 Tutkimusaineiston keruu ja esittely	27
4.4 Sisällönanalyysi	29
4.5 Analyysin toteuttaminen	32
5 VALISTUSTYÖN KEHITTYMINEN PUOLUSTUSVOIMISSA TOISEN MAAILMANSODAN AIKANA	
5.1 Propagandasta valistustyöksi	34
5.2 Monipuolista valistus- ja viihdytystoimintaa	37
5.3 Alkeiskoulusta akateemisiin tutkintoihin	43
5.4 Asemiesten taloudelliset huolet - siviiliasioiden neuvontatoimistot	48
5.5 Valistusupseerin asema ja valistusohjeet	52
5.6 Valistusupseerien yhteistyötahot	67
5.7 Yhteenveto valistustyön toteuttamisesta	77
5 POHDINTA	80
LÄHTEET	91

JOHDANTO

Puolustusvoimien sosiaalityön historian tarkastelu ei ole ajallisesti kauaskantoinen aihepiiri, jos tutkimuksessa pysyttäydytään vain *sosiaalityö* –termistössä. Sitä vastoin tarkasteltaessa nykypäivän puolustusvoimien sosiaalityön sisältöä ja ottamalla sen nykyiset ydintehtävät tutkimuskohteen rungoksi, tulee siirtyä huomattava ajanjakso taaksepäin aina toisen maailmansodan vaiheisiin. Tällöin tutkimuskohteeksi nousee sodanajan puolustusvoimien valistustoiminta, joka oli jossain määrin tunnettua puolustusvoimissa jo ennen toista maailmansotaa. Valistustyön kehittymisen kannalta merkittävin ajanjakso oli jatkosodan vuodet 1941-1944, jotka nostivat esiin monia ennakoimattomia tarpeita. Näihin sodanajan poikkeusolojen haasteisiin pyrittiin reagoimaan luomalla uusia valistuksellisia toimintamuotoja.

Tämän tutkimuksen tarkoituksena on selvittää puolustusvoimien sosiaalityön kehityshistoriaa. Mielenkiintoni aiheeseen johtuu siitä, että toimin puolustusvoimissa sosiaalikirjuriina ja erityisesti kiinnostukseni kohteena on toimialamme varhaisempi syntyhistoria. Puolustusvoimien sosiaalityön historian kehitystä ei ole tähän mennessä itsessään tutkittu omana erityisalana, vaan aihetta on lähestytty yleensä muiden sodanaikaisten toimijatahojen näkökulmista. Oman sosiaalhistoriallisen tutkimukseni tarkoituksena on laajentaa nykyistä vallalla olevaa käsitystä, jossa nykyisen sotilassosiaalityö -järjestelmän vertailupohjaksi on nostettu toisen maailmansodan tarpeisiin perustettu neuvontaupseeri -järjestelmä. Tutkimusaineistona käytän Päämajan tiedotusosaston alaisuudessa toimineen valistus- ja viihdytystoimiston arkistoja vuosilta 1939-1944. Aineiston analyysikappale on laadittu sisällönanalyysiä käyttäen nykypäivän sotilassosiaalityön näkökulmasta.

Tutkimuksen teoriaosuudessa perehdyn 2000-luvun puolustusvoimien sosiaalityön organisaatioon ja toimintamuotoihin. Esittelen puolustusvoimien sosiaalitoiminnan perusteet ja sosiaalialan toimijatahot asettaen nämä sosiaalitoiminnan elementit eräänlaiseksi teemakehykseksi sosiaalhistorialliseen tutkielmaani. Teoriaosuuden toinen kappale sisältää toisen maailmansodan aikaisen huoltotyön läpileikkauksen, jossa selvitän suomalaisen huoltotyön kehitystasoa ja yleistä varautumista sodanajan poikkeusoloihin. Tutkimuksessani haetaan vastausta kysymykseen: *miten valistustyö*

kehittyi Suomen puolustusvoimissa toisen maailmansodan aikana ja mitä yhtymäkohtia löytyy valistustyön ja sotilassosiaalityön välillä? Pohdintaosuudessa erittelen tarkemmin miten sodanajan valistustyön toimintamuodot ilmenevät nykyajan sotilassosiaalityössä. Tutkimuksessa pyrin tuomaan esiin valistustyön ja sittemmin sosiaalityön moninaiset toimintamuodot, niin menneisyydessä kuin nykyaikana.

1 SOSIAALITYÖ JA PUOLUSTUSVOIMAT

1. 1 Puolustusvoimien toiminnan lähtökohta

Turvallisuuspolitiikka on Suomessa määritelty siten, että se muodostuu kahdesta toisiaan tukevasta osasta: ulkopolitiikasta ja maanpuolustuksesta. Sitä tukevat talous- ja yhteiskuntapolitiikka päämääränä valtion itsenäisyyden ja toimintavapauden sekä kansalaisten hyvinvoinnin ja elinmahdollisuuksien turvaaminen. Turvallisuuspolitiikalla pyritään kriisien ja uhkien ennaltaehkäisyyn, niiden vaikutuksilta suojautumiseen sekä mahdollisten kriisien ratkaisemiseen. Puolustusvoimien on oltava valtiovallan käytettävissä maamme itsenäisyyden turvaamiseksi aseina siinä tapauksessa, että kaikki muut keinot on jo käytetty. (ks. esim. Kenttäohjesääntö 2007, 9, Varusmies 2005, 7.) Maanpuolustus on valtion itsenäisyyden, alueellisen koskemattomuuden ja kansalaisten elinmahdollisuuksien turvaamista sotilaallisilla ja siviilialojen toimenpiteillä. Maanpuolustukseen kokonaisuutena kuuluvat sotilaallisen maanpuolustuksen lisäksi muun muassa taloudellinen turvallisuus, sosiaali- ja terveydenhuolto, yhteiskunnan teknisten järjestelmien toimivuus sekä yleinen järjestys. (Tietoja Suomen kokonaismaanpuolustuksesta 2006, 309). Puolustusvoimien sotilasorganisaatio edustaa omaleimaista instituutioita, joka pyrkii suhteessa yhteiskuntaan säilyttämään mahdollisimman suuren autonomian. Sotilasorganisaatio on silti samalla ihmisyyhteisö, jonka jäsenet ovat yhteiskunnan kansalaisia ja yksi yhteiskunnan ylläpitämistä laitoksista. (Ojala 1997, 11).

1. 2 Puolustusvoimien sosiaalityö ja hierarkia

Puolustusvoimat on vuosikymmenien aikana luonut organisaatioonsa hitaasti ja vasta viime vuosina vakiintuneen sotilassosiaalityö -järjestelmän. Tämän nykyisen

järjestelmän kehittäminen on aloitettu 1960-luvulla, jolloin sosiaalityö tuotiin puolustusvoimiin uutena tehtävänimikkeenä. Vaikka uusista toimenkuvista vastasivat sosiaalialan koulutuksen saaneet siviilihenkilöt, silti tehtävällä oli olemassa jo historiallinen tausta. Puolustusvoimien sosiaalialan organisaatio on vasta viime vuosikymmeninä laajentunut sellaiseksi, että se on kyennyt vastaamaan varusmiesten ja henkilöstön tukitarpeisiin erilaisissa sosiaalisissa kysymyksissä. Sosiaaliala on tähän päivään asti pysynyt puolustusvoimien ulkopuolisten tahojen kannalta suhteellisen näkymättömänä toimialana.

Puolustusvoimien pääesikunta on viime vuosina avoimen tiedottamisen kautta lisännyt sotilassosiaalityön näkyvyyttä ja pyrkinyt kiinnittämään eri siviilitahojen huomion puolustusvoimissa tehtävään sosiaalityöhön. Tulevaisuuden tavoitteena on suunnitelmallinen ja laaja yhteistyö ulkopuolisten sidosryhmien kanssa sekä puolustusvoimien poikkeusolojen sosiaaliverkostojen luominen. Kattava poikkihallinnollinen yhteistyö mahdollistaa myös poikkeusoloissa tapahtuvan sosiaaliupseeritoiminnan antaen siihen nykypäivän valmiuden. (Särmäkari, 2005).

Puolustusvoimissa annettavan sotilaallisen koulutuksen päämääränä on kouluttaa kaikissa tilanteissa toimintakykyisiä joukkoja. Puolustusvoimien oman sosiaalijärjestelmän edellytetään tukevan tämän päätavoitteen toteutumista. Tavoitteena on puolustusvoimien sosiaalijärjestelmän kautta saattaa puolustusvoimien omat ja yhteiskunnan yleiset sosiaalipalvelut kaikissa olosuhteissa varusmiesten ja puolustusvoimien henkilöstön käyttöön ja huolehtia sosiaalihuollollisten tarpeiden täytymisestä. Sosiaaliala on osa puolustusvoimien henkilöstöhallintoa, joka toimialana määrittää myös sosiaalitoiminnan tavoitteet ja resurssit johtamis- ja hallintojärjestelmän mukaisesti alajohtoportaalille. (Lahti 1996, 6.) Sosiaalitoimintaa säätelevät lait ovat hyvin moninaiset ja perustuvat yleiseen sosiaalilainsäädäntöön ja asevelvollisuuslakiin, virka- ja työehtosopimukseen, puolustusministeriön yleisohjeisiin sekä pääesikunnan omiin pysyvääsmääräyksiin. Joukko-osastoissa jokainen lähiesimies, perusyksikön päällikkö ja joukko-osaston komentaja on vastuussa alaistensa hyvinvoinnista. Sosiaalitoimiala toimii linjaorganisaation tukena ja on sijoitettu henkilöstöesikuntiin. (Särmäkari & Heikkilä 2000, 8).

Ennen kuin siirryn esittelemään puolustusvoimien sosiaalityön hierarkiaa, määrittelen hieman tarkemmin puolustusvoimien sosiaalityöhön liittyviä käsitteitä, joita ovat sotilassosiaalityö, sosiaaliupseeri -järjestelmä ja henkilöstötuki:

Sotilassosiaalityö on suhteellisen uusi ja vasta viime vuosina luotu ja vakiintunut termi, jolla tarkoitetaan pääasiassa puolustusvoimien omassa organisaatiossa sisäisesti tehtävää sosiaalityötä. Sen tarkoituksena on puolustusvoimien oman sosiaali-järjestelmän sekä organisaation ulkopuolisen yhteistyöverkoston avulla tarjota sosiaaliturvan neuvontapalveluita kaikille kyseisenä hetkenä puolustusvoimissa toimiville tahoille: varusmiehille (27 000 henkilöä/vuosi), reserviläisille (30 000 henkilöä/vuosi), palkatulle henkilöstölle (17 000 henkilöä/vuosi) ja kansainvälisissä kriisinhallintatehtävissä oleville kriisinhallintasotilaille (1000 henkilöä/vuosi). Sotilassosiaalityön ympärille luodaan poikkeusoloissa sosiaalialan reserviläisistä koulutettu sosiaaliupseerijärjestelmä. (Särmäkari & Heikkilä 2000, 7.)

Sosiaaliupseeri -järjestelmä on rakennettu sodanajan poikkeusoloja varten. Sosiaaliupseerit toimivat tällöin sosiaalialaan liittyvien kysymysten asiantuntijoina ja heidän tehtävänä on tukea johtoa sekä esimiehiä ja vastata sosiaalisen tuen organisoinnista sotilasalueella. Sosiaalityön poikkeusolojen suunnittelu lähtee yksittäisen taistelijan taistelukunnan ja hyvinvoinnin tukemisesta. Sosiaaliupseerit ovat pääasiassa sosiaalialan koulutuksen omaavia reserviläisiä, jotka kertausharjoituksissa koulutetaan sodanajan sosiaaliupseerin tehtäviin. Muina keskeisinä yhteistyötahoina toimivat sotilasapit, sotilasterveydenhuolto, sotilaslakimiehet ja tiedotusupseerit. Rauhanajan organisaation toimintatapamallin suunnittelun perustana on, että toimiva organisaatio siirretään poikkeusolojen toiminnaksi sellaisenaan. Sosiaalihenkilöstön sodanajan sijoitukset on määritelty organisaation kaikilla tasoilla. Tämä mahdollistaa sen, että rauhanajan sosiaalikuraattori voi toimia sodanajan sosiaaliupseerin tehtävissä. (ks. esim Seppälä 2004,19; LMPAE op-os ohje 2002; LMPAE henkilöstötuen suunnitteluperusteet 2004, 4-6).

Henkilöstötukijärjestelmä on myös uusi käsite, jota puolustusvoimien pääesikunta on viime vuosina pyrkinyt lanseeraamaan ja laatinut siihen liittyvän ohjeen vuonna 2003. Henkilöstötukijärjestelmän lähtökohtana on edistää ja tukea yksittäisen sotilaan ja siviilihenkilöstön fyysistä, henkistä, sosiaalista ja eettistä toimintakykyä. Osaltaan

se tukee operatiivisen joukon suorituskyvyn nostoa sekä toiminta- ja taistelukestävyden ylläpitoa. Tämän lisäksi henkilöstötukijärjestelmän tehtävänä on huolehtia taistelun tai traumaattisten tilanteiden jälkeisistä henkilöstön tukitoimista. (Valmius 2005, 2004). Henkilöstötukea ei voida käsittää omana irrallisena toimintatahona. Sitä tukee kattava eri toimikuntiin pohjautuva järjestelmä, jonka pääasiallisia tehtäviä ovat mm. varusmiesten palvelusolosuhteiden parantaminen, sekä palkatun henkilöstön työhyvinvoinnin seuranta ja kehittäminen. Henkilöstötuki vastaa sotilaiden ja puolustusvoimien siviilihenkilöstön sekä heidän perheittensä sosiaaliturvaan liittyvästä neuvonnasta ja poikkeusolojen jälkeisistä jälkitukipalveluista. (Lahti 2004,1). Henkilöstötuki on yläkäsite, jonka alle kuuluvat poikkeusolojen henkilöstön tukemisesta vastaavat toimijat. Henkilöstötuen toimijoina ovat sosiaaliala, kirkollinen ala ja työturvallisuusala. Henkilöstötuki ilmenee kolmessa muodossa. Näistä ensimmäinen on henkinen taistelukestävyys ja toimintakyky, joiden taustalla toimivat kirkollinen työ ja sotilaspsykologia. Toisena tukimuotona on psykososiaalinen tuki ja sotilassosiaalityö, joista vastaa sosiaalineuvonta ja tukiryhmät. Kolmantena tukimuotona on palkka- ja etuusjärjestelmä, joista vastataan poikkeusolojen toimeentulojärjestelyjen kautta. (Seppälä 2004, 14).

Puolustusvoimien sosiaalityön tehtävät ja tavoitteet

Valtioneuvosto antoi vuonna 2004 laajan turvallisuus- ja puolustuspoliittisen selonteon, joka on edennyt täytäntöönpanovaiheeseen. Kyseisen selonteon toteuttaminen tarkoittaa käytännössä puolustusvoimien laajaa rakennemuutosta, joka pitää sisällään muun muassa joukko-osastojen lakkautuksia ja eri toimintojen tehostamista. Rakennemuutos ei vaikuta varsinaisesti puolustusvoimien sosiaalialan tehtävien tavoitteisiin; sitäkin enemmän seuraavassa luettelemani sosiaaliset tukitoiminnot ovat nyt puolustusvoimissa käyttöönotettuina. Tässä tutkimuksessa esittelen tällä hetkellä voimassaolevan puolustusvoimien sosiaalialan organisaation, jossa tapahtuu huomattavia rakenteellisia uudistuksia sekä joukko-osastojen lakkauttamisia pelkästään tämän tutkimusprosessin aikana eli vuosina 2006-2007. Tutkimukseni kannalta ei ole kuitenkaan tarpeellista käydä läpi rakennemuutoksen sisältöä tarkemmin tai arvioida sen toistaiseksi tuntemattomia seurannaisvaikutuksia. (ks. esim. Selonteko selväksi, 2005.)

Hierarkisesti tarkasteltuna sosiaalialan organisaatiossa ylimpänä tahona on puolustusministeriö, joka vastaa sosiaalitoimialan yleisohjauksesta vastuuhenkilönään ylitarkastaja. Ministeriö päättää myös henkilöstön taloudellisista ja sosiaalisista etuisuuksista.

Valtakunnallista yleisjohtoa edustaa seuraavalla tasolla puolustusvoimien Pääesikunta, jossa sosiaaliasioista vastaa Pääesikunnan henkilöstöosaston henkilöstötukisektori. Henkilöstötukisektorin ydintehtävänä on valvoa, ohjata ja koordinoida sosiaaliasioiden toteuttamista puolustusvoimissa. Pääesikunnassa tehtäviä hoitaa siviilivirassa toimiva puolustusvoimien sosiaalipäällikkö. Puolustusvoimien asuntoasioista vastaa Pääesikunnan henkilöstötukisektorilla toimiva asuntotarkastaja.

Maanpuolustusalueet ovat hallinnollisia johtoportaita. Suomi on jaettu läntiseen, itäiseen ja pohjoiseen maanpuolustusalueeseen. Näihin rinnastettavia ovat myös merivoimat ja ilmavoimat. Kyseisten johtoportaiden siviilivirassa olevat sosiaalipäälliköt johtavat ja ohjaavat alaistensa esikuntien ja joukko-osastojen sosiaalitoimintaa. Vuonna 2008 maanpuolustusalueet poistuvat, sosiaalipäälliköt sijoittuvat Maavoimien Esikuntaan ja heidän tehtäväkentät sektoroidaan eri toimialueisiin. Sosiaalipäällikköjen tehtävänä on valvoa ja ohjata kokonaisuudessaan sosiaalitoiminnan eri tahojen oikeudenmukaista toteutumista. Sosiaalipäälliköt ovat joukko-osastojen ja muiden sosiaalialan tehtävissä toimivien tahojen toimialakohtaisia esimiehiä ilman suoraa käskyvaltaa. Puolustusvoimien alaisissa sotilaslaitoksissa kuten Materiaalilaitoksessa sosiaalitoimialasta vastaa oman toimen ohella toimiva sosiaalipäällikkö. (Särmäkari & Heikkilä 2000, 9; Seppänen 2002, 1.)

Paikallistasolla eli joukko-osastoissa tai varuskunnissa ammatillisen sosiaalityön vastuu on siviilivirassa toimivilla sosiaalikuraattoreilla. Tällä hetkellä Suomessa on 25 sosiaalikuraattoria ja heidän palvelut ovat jossain muodossa saatavilla kaikissa joukko-osastoissa. Vuodesta 2001 lähtien sosiaalikuraattori on toiminut myös NATO:n (KFOR) kriisinhallintaoperaatiossa Kosovossa.

Sosiaalikuraattorien tehtäväkenttä on laaja ja monimuotoinen. Tiettyjen vakiintuneiden ydintehtävien lisäksi sosiaalikuraattoreilla on hyvin erilaisia tehtäviä osittain riippuen joukko-osastojen koosta, sijainnista ja joukko-osaston itsensä

asettamista vaatimuksista. Sosiaalikuraattorin toimenkuva on vahvistettu kunkin joukko-osaston työjärjestyksessä sekä tehtävänkuvauksessa. Karkea toimenkuvallinen luokitus koostuu henkilökohtaisesta asiakastyöstä, ennaltaehkäisevästä opetus- ja tiedotustoiminnasta, tutkimus- ja kehittämistyöstä sekä yhteistyöstä eri siviiliviranomaisten ja sidosryhmien kanssa. Henkilökohtaisen asiakastyön voi luokitella vielä seuraavasti: toimeentulo, asuminen, työ- ja opiskeluasiat, oikeusasiat, henkilökohtaiset ongelmat (mm. päihde-, mielenterveys- ja perheongelmat) sekä palvelukseen liittyvät ongelmat. Asiakkaina ovat pääasiassa varusmiehet, mutta myös palkattu henkilökunta sekä reserviläiset voivat käyttää sosiaalikuraattorin palveluja. Sosiaalikuraattorilla on suora esittelyoikeus joukko-osaston komentajalle ja hän sijoittuu hallinnollisesti sekä käskyvaltasuhteessa oman joukko-osastonsa esikuntaan. Sosiaalikuraattori toimii kiinteässä yhteistyössä varuskunnan eri tahojen kanssa. Työn tuloksellisuuden kannalta yhteistyön tulisi olla kiinteää sotilaspastorin, lääkärin, yksiköiden päälliköiden sekä varusmiestoimikunnan kanssa. Sosiaalikuraattoreiden erityistehtäviin kuuluvat potilasasiamiehen tehtävät, eri toimikuntien asiantuntijajäsenyys, raportointi, työn suunnittelu ja seuranta.

Päätoimisen sosiaalihenkilöstön ja eri toimikuntien lisäksi joukko-osastoissa sosiaali-toimintaa tukevat erityisalojen ammattilaiset mm. terveydenhuolto, sotilas-oikeudenhoito ja kirkollinen työ. Toimikuntien toimintaperiaatteita tarkastellaan seuraavassa kappaleessa.

1. 3 Joukko-osastoissa toimivat toimikunnat

Joukko-osastoissa ja sotilaslääniä esikunnissa sekä puolustusvoimien alaisissa laitoksissa toimii nykyisin useita lakisääteisiä toimikuntia ja yhdyshenkilöitä. Jokaisessa joukko-osastossa on tukiryhmä, työhyvinvointitoimikunta, päihdeyhdyshenkilö, potilasasiamies, tapaturma-asiamies, neuvontavastuuhenkilö, työsuojeluvastuuvaltuutettu sekä asuntolautakunta. Toimikuntien jäsenistö koostuu toimikunnan tarkoituksesta riippuen joko palkatusta henkilökunnasta ja eri ammattiryhmien edustajista, asiantuntijajäsenistä, varusmiehistä tai ohjeissa erikseen nimetyistä jäsenistä. Osa toimikunnista, kuten työhyvinvointitoimikunta ja tukiryhmä, toimivat myös muissa puolustusvoimien pääesikunnan alaisissa laitoksissa. Tämän lisäksi työsuojelulla on pitkä puolustusvoimien toiminnan luonteesta johtuva historia:

työsuojelun tavoitteet on määritelty jo 1958 säädetyssä työsuojelulaissa ja useissa varomääräyksissä, joita puolustusvoimissa on noudatettu paljon aikaisemmin kuin lakisääteinen työsuojelu on sitä velvoittanut (Vihanto 1980, 5). Näiden henkilöstön hyvinvointia tukevien järjestelmien lisäksi siirtymistä ja asumista pyritään tukemaan erilaisin henkilöstöhallinnollisin keinoin. Ennaltaehkäiseväksi sosiaalitoimialaan kuuluvaksi palveluksi voidaan lukea myös puolustusvoimien henkilöstön käyttöön tarkoitettut paikalliset ja valtakunnalliset virkistysalueet. Sosiaalitoimintaa suoraan tukevia toimikuntia ovat varusmiestoimikunta ja työhyvinvointitoimikunta, jotka esitellään tässä lyhyesti:

Työhyvinvointitoimikunta (ent. sosiaalitoimikunta)

Paikallistason sosiaalitoimikunnat aloittivat toimintansa 1.1.1968 ja niiden toiminta perustui puolustusministeriön antamiin yleisohjeisiin sosiaalitoimikuntien toiminnasta (Vihanto 1980, 9). Sosiaalitoimikuntien tarkoituksena oli ylläpitää ja kehittää palkatun henkilöstön viihtyvyyttä ja työmotivaatioita sekä parantaa sosiaalisia olosuhteita. Sosiaalitoimikuntien toiminta on eri aikakausien kuluessa saanut sisällöllisesti hyvin erilaisia muotoja ja toiminnallisia haasteita. Toimikunnalle asetetut haasteet, jotka kuvaavat paremmin tätä aikakautta, johtivat sosiaalitoimikunnan muuttamisen 2000-luvulla työhyvinvointitoimikunnaksi. Siinä on edustettuna kaikki henkilöstöryhmät (palkatut sotilaat ja siviilityöntekijöiden edustajat) ja sen toiminta on lähtökohdiltaan työnantajan vapaaehtoista palkattua henkilökuntaa koskevaa sosiaalitoimintaa, vaikka se toteuttaa myös lainsäädännöllä määrättyjä yhteistoiminta-asioita. (Särmäkari & Heikkilä 2000,11; Sosiaalitoimikuntien toimintaohje).

Varusmiestoimikunta (VMTK)

Varusmiestoimikunnan toiminta perustuu asevelvollisuuslakiin. Toimikuntia koskevat ohjeet vahvistettiin 19.4.1971. Näillä säännöksillä vakiinnutettiin jo joitakin vuosia eri varuskunnissa kokeiluluontoisesti tehty varusmiestoimikuntatyö (Vihanto 1980, 3). Käytännössä varusmiestoimikunnat toimivat suoraan joukko-osaston komentajan alaisena ja ovat komentajan ja varusmiesten välisiä yhteistoimintaelimiä (Ihalainen & Soutua 1996,10). Joukko-osastossa valitaan varusmiesten keskuudesta varusmies-

toimikunnan toimihenkilöt huolehtimaan varusmiehiä koskevista asioista, aloitteista ja niiden esittelystä suoraan komentajalle. Varusmiestoimikunnan tehtävänä on varusmiesten aseman ja palvelusolosuhteiden kehittäminen. Toimintamuotoina ovat muun muassa varusmiesten erilaisten vapaa-ajan aktiviteettien ja lomakyyditysten järjestäminen (Tänään työtä...2004, 1). Palvelusolosuhteiden kehityksen kannalta merkittävin tapahtuma on vuosittain järjestettävät valtakunnalliset varusmiestoimikuntapäivät, joilla käsitellään mm. varusmiesten palvelukseen ja erityyppisiin sosiaalityösuhteisiin liittyviä aloitteita. Kyseisillä päivillä hyväksytyt aloitteet toimitetaan eteenpäin mm. puolustusministeriöön, sosiaali- ja terveysministeriöön sekä opetusministeriöön, jotka antavat lausuntonsa tehdyistä aloitteista. Lähes kaikissa varuskunnissa toimii kokopäiväinen varusmiespalvelustaan suorittava varusmiestoimikunnan puheenjohtaja. Joukko-osaston varusmiestoimikuntaan kuuluu myös erikseen valittavat jäsenet perusyksiköistä sekä tarpeen mukaan muita asiamiehiä, kuten työ-, opinto- ja sosiaaliasiamies. Pääesikunnassa varusmiestoimikunnan asioista vastaa vuosittain tehtävään valittu varusmiestoimikunnan pääsihteeri.

2 HUOLTOTYÖN YHTEISKUNNALLINEN KEHITTYMINEN TOISEN MAAILMANSODAN AIKANA

Ennen toisen maailmansodan sosiaalihuollollisen kehityksen tarkastelua esitän vielä lyhyesti mitä tässä tutkimuksessa huoltotyöllä tai sosiaalityöllä tarkoitan:

Sosiaalityön olemusta on historian saatossa tarkasteltu hyvin monella eri tavalla. Sosiaalityön luonne, keinot ja kohde ovat vaihdelleet sosiaalisten ongelmien ja yhteiskunnan muutosten mukana. Näin ollen sosiaalityö voidaan määritellä aikaan, paikkaan tai kulttuuriin sidotuksi, jatkuvan muutoksen alaiseksi toiminnaksi. Lähestymisen lähtökohtana voivat olla sosiaalityön eri näkökulmat, kuten yhteiskunnallinen liike ja yleinen sosiaalinen avustustyö; toisaalta sosiaalityötä voidaan myös pitää käytännöllisenä työtapana. Vaihtoehtoisesti sosiaalityö voi olla koulutuksen kautta vahvistettu ammatti tai oppiaine. (Toikko 2005, 18-19.) 1900-luvun alussa suomalaisen sosiaalityön työtavat olivat hajanaisia ja kehittymättömiä. Vielä 1930-luvun Suomessa sosiaalityö oli käsitteenä tuntematonta ja sen juuret

löytyvät lähinnä yhteiskunnallisesta ja laaja-alaisesta köyhäinhoitoon perustuvasta huoltotyöstä. (mt.,148-149).

Oman tutkimukseni perustaa ajatellen Timo Toikko (2005) määrittelee kirjassaan sosiaalityön menneisyydestä kaksi peruselementtiä, jotka vastaavat hyvin seuraavassa kappaleessa kuvattua yhteiskunnallisen sosiaalityön sisältöä ja sen luonnetta. Nämä ovat materiaalinen ja ei-materiaalinen elementti. Materiaalinen elementti on luonteeltaan materiaalista auttamista ja jakaantuu vielä kolmeen osa-alueeseen, joita ovat ongelmien luokittelu, toimenpiteet ja sosiaalinen oikeus. Toikon määritelmän mukaan (2005) ei-materiaalinen elementti perustuu ”henkis-sielulliseen tukemiseen”, johon kuuluvat systemaattinen kasvatus, ihmeitä tekevä usko, yhteisöllinen koheesio, psykologinen terapia tai sosiaalinen vuorovaikutus. Tämä toimii peruslähtökohtana, jonka oletetaan mahdollistavan muutoksen yksilön, ryhmän ja yhteisön elämässä. (mt, 213.)

Tutkimukseni kannalta ei ole oleellista etsiä yhtä funktiota, määritelmää tai taustaa sosiaalityön kuvaamiseksi. Käymällä läpi 1940-luvun yhteiskunnallisen kehityksen vaiheita on jo itsessään mahdollista huomata huoltotyön tarjoamat moninaiset mahdollisuudet, kuten hallinnolliset tai yhteisölliset toimenpiteet ja henkilökohtainen apu.

Seuraavassa kappaleessa esitän lyhyesti suomalaisen yhteiskunnan sodanajan huoltotyön vaiheet sekä merkittävimmät huoltotyössä tapahtuneet uudistukset ja lakimuutokset. Tällä läpileikkauksella pyrin tuomaan osaltaan esiin tutkimukseni kohteena olevan aikakauden sosiaalihuollollisen kehitystason, sodanajan poikkeusolojen huoltotyön muutokset ja uudelleenorganisoinnin. Samalla pyrin kuvaamaan lyhyesti, miten nämä laajenevat huoltotyönvaatimukset kyettiin sodan aikana toteuttamaan. Erityisesti yhteiskunnallinen vapaaehtoinen huoltotyö kietoutui monin tavoin sodanajan puolustusvoimien valistustyöhön – antaen sille paljon lisäresursseja.

2. 1 Huoltotoiminnan improvisointia talvisodasta jatkosotaan

Toisen maailmansodan aikaista puolustusvoimien sosiaalitoimintaa on vaikeaa ellei suorastaan mahdotonta tarkastella puhtaasti itsenäisenä puolustusministeriön ja sen hallinnon alaisena toimintana. Sodanaikainen huoltotyö etsi paikkaansa ja toimi yhteistyössä eri ministeriöiden kanssa soveltaen uusia toimintamalleja. Yhteiskunta oli jatkuvan muutoksen, murroksen sekä henkisen ja taloudellisen paineen alla. Tällaisiin sodanajan poikkeusoloon ei ollut olemassa mitään selviä ja yksiselitteisiä toimintamalleja tai edes tarkkaa työnjakoa, sen enempää puolustusministeriöllä kuin muillakaan siviilihallinnon tahoilla.

Maanpuolustuksellisista syistä ja muualla mahdollisesti syntyvien poliittisten kriisien vuoksi Suomessa ryhdyttiin jo 1939 varotoimenpiteisiin sekä sotilaallisella että siviilihallinnon alalla. Tähän kuului kansanhuoltoministeriön perustaminen 25.9.1939 (Piirainen 1974, 205). Sen tehtävänä oli huolehtia toimeentulon turvaamiseen ja taloudelliseen säännöstelyyn kuuluneista tehtävistä. Toisaalta monia evakointiin ja kansanhuoltoon liittyviä koulutus-, organisointi- ja valistustehtäviä ei oltu huomioitu ennalta laaditussa varautumissuunnitelmassa. Sen takia osa näiden tehtävien hoidosta oli lähinnä improvisoitava nopeasti ja maanlaajuisesti. (Leskinen & Juutilainen 1999, 757.) Sotavuosina maan sosiaalihuollon tarpeet kasvoivat aiheuttaen toiminnan sisällön ja määrän huomattavaa laajenemista. Asepalvelukseen kutsuttujen reserviläisten omaisille turvattiin taloudellinen toimeentulo, joka perustui asevelvollisten omaisten avustamisesta annettuun lakiin vuodelta 1919 ja myöhemmin useisiin siihen tehtyihin muutoksiin. (Piirainen 1974, 205-209.)

Talvisodan sytyttyä sotilasavustuslain käsittely siirrettiin läänin maaherralta kunnan viranomaisten tehtäväksi. Asepalveluksessa olleiden kannalta tärkein oli vuonna 1942 annettu asetus puolustusvoimissa palveluksessa olevalle suoritettavasta päivärahasta, joka aiemmin oli perustunut tarveharkintaan. Tämä asetus oikeutti reserviläisten, nostomiesten ja asevelvollisuuslain nojalla työvelvollisuutta suorittavien vaimoille ja 17 vuotta nuoremmille lapsille määräsuuruisen sotakuukausipalkan. Kaatuneen, vammoihinsa kuolleen tai kadonneen asevelvollisen omaisille maksettiin kuukausipalkkaa tai huoltorahaa, jolla pyrittiin turvaamaan omaisten toimeentuloa

siihen asti, kunnes mahdollisesti suoritettavasta huoltoeläkkeestä oli päätetty. (Kulha 1980, 147; Piirainen 1974, 209.)

Talvisodan jälkeen säännöksiä uusittiin. Vuonna 1941 sotilastapaturmalakiin koottiin ja vahvistettiin korvauksia koskeneita periaatteita, selvennettiin käsitteitä ja oikeutettiin työhön kykenevä saamaan työhuoltona voimiaan ja kykyjään vastaavaa työtä. Vapaaehtoista huoltotyötä tekevät järjestöt aloittivat ammattikurssit ja sotainvalidien vapaaehtoisen työnvälityksen. Lailla sotainvalidien työhuollosta oikeutettiin sotainvalidi saamaan valtion kustannuksella kuntoaan edellyttävää koulutusta. Työhuollon toimeenpanijaksi perustettiin väliaikainen sotainvalidien työhuoltovirasto, joka aluksi toimi puolustusministeriön ja sitten sosiaaliministeriön alaisena. (Honkasalo 2000, 219; Piirainen 1974, 212.)

Kansanhuollollisia tehtäviä varten perustettiin jokaiseen kuntaan kansanhuoltolautakunta, jonka periaatteessa tuli huolehtia oman kunnan alueella tehtävien hoidosta ja niiden koordinoinnista (Leskinen & Juutilainen 1999, 758). Yhteiskunta ryhtyi huolehtimaan kotiseuduiltaan yleisten harjoitusten aikana evakuoitujen toimeentulosta jo ennen kuin sodan varsinaiset seurausilmiöt tulivat selviteltäviksi. Siirtoväen majoittamisesta ja muonittamisesta vastasi kansanhuoltoministeriö ja syksyllä 1939 se liitettiin paikallistason kansanhuoltolautakuntien tehtäväksi. Tilanne oli kuitenkin sekava, sillä evakuoinnin hoito evakuoitavissa kunnissa kuului sisäasiainministeriölle ja väestön sekä omaisuuden siirrosta vastasi sotatoimialueella asianomainen sotilasjohto. Sodan sytyttyä siirtoväen huolto järjestettiin uudestaan ja 17.1.1940 annetulla asetuksella perustettiin sisäasiainministeriöön Siirtoväen huollonkeskus -niminen osasto. Lääneihin asetettiin ns. aluevalvojia, jotka valvoivat siirtoväen muonitusta, terveydenhuoltoa, työkysymyksiä sekä ns. henkistä huoltoa. Huoltoa pyrittiin yksilöllistämään ja tavoitteena oli, että siirtoväkeen kuuluvat tulisivat toimeen omilla tuloillaan taikka niillä avustuksilla, joita suoritettiin sodanaikaisessa palveluksessa olevien asevelvollisten omaisille. (Piirainen 1974, 213-216; Leskinen & Juutinen 1999, 768.) Monet saivat palkkaa omalta työnantajalta, jolloin avustusta ei luonnollisesti enää myönnetty (Nainen sodassa 1995, 444). Sota pitkittyi ennakoitua pidemmäksi ja työnantajien palkanmaksukyky heikkeni tai tyrehtyi kokonaan ja muiden avustusmuotojen tarve korostui entistä enemmän.

Sotakuukausipalkka ja huoltoraha eivät riittäneet kattamaan kaikkia pakollisia maksuja ja asumismenoja. Jo vuonna 1939 annettiin asetus maksujen lykkäämisestä, joka koski aluksi sotapalveluksessa olevia ja myöhemmin laajennettiin koskemaan myös siirtoväkeä. Seuraavana vuonna myönnettiin myös valtion avustusta vuokra-velkojen maksuun. Tehtävän hoitamista varten asetettiin kuntiin järjestelylautakunta, joka sittemmin muuttui huoneenvuokralautakunnaksi. (Piirainen, 210-211.)

Kaatuneiden omaisten ja haavoittumisen tai sairauden takia invalidiksi jääneiden turvaksi oli laadittu vuonna 1938 laki, jonka piiriä laajennettiin vuodesta 1940 käsittämään myös puolustusvoimissa työskentelevät lotat ja ulkomaalaiset vapaaehtoiset. Sittemmin vuonna 1943 laajennettiin asevelvollisten omaisille kohdistettua avustusta, joka kattoi sotilastehtävissä olleiden omaisille maksuttoman sairaanhoidon ja hautausavun. Sodan luomien poikkeusolojen vuoksi pyrittiin helpottamaan armeijasta vapautuvien mukautumista siviilielämään säätämällä vuonna 1944 laki asevelvollisille sotatilan aikaisen palveluksen perusteella myönnettävistä kodin perustamislainoista. Sotavuosien huolto- ja avustuslainsäädäntöön voidaan lukea myös ammattiopintojen avustuslaki ja sokeanavustuslaki. (mt., 1974, 210-212; 223.)

Sotavuosina ja välirauhan aikana 1940 – 1941 säädettiin lakeja, jotka eivät kuuluneet sosiaalihuoltolakeihin, mutta lisäsivät huoltolautakunnille uusia pysyväistehtäviä tai vaikuttivat muuten huollon tavanomaiseen toimintaan. Sodan aikana hyväksyttiin kirkkolain muutos, jonka mukaan diakoniatyö tuli vuonna 1944 seurakuntien lakimääräiseksi tehtäväksi. Lain mukaan jokaisen seurakunnan piti harjoittaa kristillistä laupeudentointia; hengellistä, ruumiillista ja aineellista apua oli annettava niille, joiden hätä oli suuri tai joihin ei muu avustustoiminta ulottunut. Myös työvelvollisuuslaki uudistettiin poikkeuksellisten olojen vuoksi ja työvelvollinen voitiin määrätä tekemään maanpuolustukselle tai väestön toimeentulolle tärkeää työtä. (mt., 221-225.)

Valtioneuvosto asetti vuonna 1942 sosiaaliministeriön esityksestä komitean laatimaan ehdotuksen yhteiskunnallisen huollon ja siihen liittyvän muun avustustoiminnan kokonaissuunnitelmaksi ja sen toteuttamisen tärkeysjärjestykseksi. Tällä pyrittiin uuteen, täydellisempään ja laajempaan sosiaaliturvaan. Kunnallinen sosiaalihuolto

pysyi sotavuosina perusteiltaan pääasiallisesti entisenlaisena. Osittain tämä johtuu siitä, että vapaa huoltotoiminta, siirtoväen huolto, sotapalvelukseen kutsuttujen sekä sodan takia kaatuneiden ja haavoittuneiden vähävaraisia omaisia varten järjestetty maksuton sairaanhoito, avustus- ja eläketurva kykenivät tyydyttämään siviiliväestölle poikkeuksellisista oloista syntynyttä avuntarvetta. Kunnallisen sosiaalihuollon staattisen tilan perussyitä oli myös huoltolautakuntien työvoiman riittämättömyys, sillä liikekannalle panot vähensivät toimistojen ja laitosten työvoimaa. Muutosajatuksen toteuttamista jarruttivat sotavuosina korostuneet vaatimukset mukautua vaikeuksiin yhteiskunnan kokonaisedun takia. Henkistä huoltoa ei huomioitu ainoastaan kirkollisessa toiminnassa vaan se kirjattiin jo yhtenä toimintamuotona vapaaehtoisjärjestöjenkin toiminnassa, kuten Suomen Huollon laatimassa työjaossa. (Piirainen 1976, 263-277; Leskinen & Juutilainen 1999, 763-769.)

Toisena merkittävän tekijänä oli työllisyys: miesten siirtyessä rintamalle, kasvoi työvoiman kysyntä ja toimeentulo kattoi työansiot. Työmarkkinoiden muutos vei naistyövoimaa kotitaloudesta teollisuuteen ja maaseudulta kaupunkimaisiin palveluelinkeinoihin. Tämä johti sodan aikana naisten palkkakiistoihin ja samalla huomioitiin heidän työvoimallinen arvonsa. Työvoimapanoksen tarve kasvoi merkittävästi myös teollisilla työmarkkinoilla. (Leskinen & Juutilainen 1999, 765.) Samalla se merkitsi pysyvää muutosta sodan jälkeiseen yhteiskuntaan, missä naiset enenevässä määrin hakeutuvat palkkatyöhön kodin ulkopuolelle.

2. 2 Järjestö- ja vapaaehtoistyö – Suomen kansan voimannäyte

Sota-ajan laajat sosiaaliset ongelmat eivät pakottaneet ainoastaan valtion virallisia elimiä erityistoimenpiteisiin, vaan vetivät mukaan myös poikkeuksellisen laajoja kansalaisryhmiä sosiaaliseen auttamistoimintaan tai sen tukemiseen. Toiminnan alkamisajankohtaa on vaikea määritellä ja on vaikea päätellä kuka kantoi suurimman vastuun; aina konkreettisen ongelman ilmaannuttua nousi esiin joku taho, joka otti siitä huolehtiakseen. Talkoot, naapuriapu, rahan ja tavaran kerääminen koski kaikkia kansanryhmiä – huoltoavun ylittäen jopa valtakunnan rajat. Erityisesti naisten ja naisjärjestöjen yhteistoiminta yli erilaisten poliittisten näkökantojen oli täysin spontaania ja heidän menestyksellinen yhteistoimintansa alkoi jo lokakuussa 1939.

Tällöin avun tarve oli suuri jo yleisten harjoitusten (YH) aikana erityisesti puolustusvoimien toimintaa tukevissa huoltotehtävissä. (Jaakkola ym. 1999, 757-769.) Myös aseveljet keskittyivät antamaan ensiapua, ennen kuin valtion hoitama avustustyö saatiin käyntiin ja toisaalta kriisitilanne pakotti valtiota säästämään määrärahojaan. (Kulha 1980, 147). Vallitseva käsitys oli, ettei sotapalvelukseen kutsuttujen reserviläisten puutteen uhkaamat omaiset olleet tahallisesti vaikeuksiinsa joutuneita köyhäinhoitolaisia. Sitä vastoin he olivat kansalaisia, jotka uhrasivat osansa isänmaan ja suomalaisen yhteiskunnan pelastamiseksi. Samanlaista ihmisten ymmärtämystä tunnettiin myös siirtoväkeä kohtaan ja uhkaavassa tilanteessa oli vaikea jäädä toimeettomaksi. Tämänkaltaiset tekijät loivat inhimilliset edellytykset ennennäkemättömän laajalle ja vapaaehtoiselle sosiaaliselle toiminnalle. Väestön uhrivalmius ja myös ulkomainen apu aktivoivat toisia järjestöjä avustustoiminnan tehostamiseen ja toisia avustustoiminnan aloittamiseen, vaikka se ei edes olisi ollut alun alkaen kyseisen järjestön säännönmukainen tehtäväkään. Myös puolustusvoimien joukko-osastojen keskuudessa järjestettiin keräyksiä reserviläisten perheiden auttamiseksi. Sadattuhannet aseveljet luovuttivat osan päivärahoistaan keräykseen ja jo ensimmäisenä vuonna keräys tuotti 3,7 miljoonaa markkaa. (Nainen sodassa 1995, 445.)

Uudet tarpeet loivat myös uusia organisaatioita: sosiaalisella vapaaehtoistoiminnalla ei ollut mitään yhteistä johtoa eikä työnjakoa, eikä liioin tiedetty kenen puoleen tulisi kääntyä. Sosiaaliministeriö kutsui vapaaehtoisten järjestöjen edustajia keskustelemaan asiasta. Kokouksen tuloksena päätettiin 27.10.1939 perustaa sosiaali-, kansanhuolto-, sisäasiain- ja puolustusministeriön sekä lääkintöhallituksen ja suurten sosiaalista työtä tekevien järjestöjen keskuselimeksi *Vapaan Huollon Keskustoimikunta* -niminen yhteistyöelin. Tämän jälkeen perustettiin varsin nopeasti lähes jokaiseen kuntaan paikallinen Vapaan Huollon Keskus sekä vastaavat lääninkeskukset. Vapaan Huollon Keskustoimikunnan tehtävänä oli järjestää jäsenten kesken avuntarvetta ja avustustoimenpiteitä koskevaa tiedotustoimintaa, yhteistyötä ja työnjakoa, vastaanottaa ja jakaa lahjoituksia eri viranomaisille ja järjestöille. (Suomen Huolto r.y. 1949, 9-11.)

Keskustoimikunta joutui kuitenkin pian vaikeuksiin avustustoiminnan uudelleen järjestelyn johdosta: humanitaarista ulkomaista apua varten perustettiin Suomen

Huolto - Finlands Folkhjälp -niminen toimikunta, johon keskitettiin suurin osa koti- maasta ja ulkomailta kerätyistä varoista. Suomen Huollon perustaminen teki lopulta Vapaan Huollon Keskustoimikunnan toiminnan jatkamisen mahdolliseksi. Suomen Huolto ry:n jäseneksi sai liittyä vapaan huoltotyön alalla hädänalaisen väestön hyväksi toimiva rekisteröity yhdistys tai huoltoelin. Lisäksi yhdistyksessä olivat edustettuina sosiaaliministeriö, sisäasiainministeriö ja lääkintöhallitus. (Piirainen 1974, 230-234; Leskinen & Juutilainen 1999, 763.) Avustustoimintaa pyrittiin keskittämään ja valvomaan myös lainsäädännön avulla; tärkein lienee laki poikkeuksellisista oloista johtuvien tarpeiden tyydyttämiseen kerättyjen lahjavarojen käytöstä ja valvonnasta. Yhteistyön ja työnjaon selvittämiseksi Suomen Huolto ry:ssä pyrittiin kiteyttämään lakisääteisen ja vapaan huoltotyön välisiä rajoja täydentäen sitä joustavasti vapaaehtoistoiminnalla. Siinä missä kuntien auttamistoiminta oli tehotonta ja niillä ei ollut sodan ajan valmiussuunnitelmaa, järjestöt kykenivät keskittämisen johdosta paneutumaan paremmin valitsemaansa erikoisalaan. (Leskinen & Juutilainen 1999, 763; Suomen Huolto r.y. 1949, 11-12.)

Toisen maailmansodan eskaloitumisen vuoksi ulkomaalaisen avun saanti supistui ja avustustoiminnassa turvauduttiin enemmän omaan mahdollisuuksiin ja järjestöjen toimintaan. Avustustoiminnassaan Suomen Huolto ry pyrki siihen, että avustetut mikäli mahdollista, saattoivat avun saatuaan selviytyä omatoimisesti jokapäiväisessä elämässään. Suomen Huolto ry:n toiminta muodostui avuntarvitsijoiden moninaiseksi opastustoiminnaksi, joka sisälsi mm. valistus- ja tiedotustyötä, sairaan- ja terveydenhoitotyötä sekä lainopillista neuvontaa. (Suomen Huolto r.y. 1949, 64-65.) Avustustyön kannalta taloudelliset kysymykset olivat ratkaisevia. Järjestöillä oli käytössä erilaiseen avustustyöhön tarkoitettua varaa ja valtiolla omat budjettivarat. Vuoden 1939 ylimääräisen harjoituksen aikainen avustustoiminta oli vienyt melkoisen osuuden järjestöjen rahoista ja tarvikkeista (Leskinen & Juutilainen 1999, 765).

Yhteiskunnan asettamana tavoitteena oli koota sodan aikana yhteensä noin 60 miljoonaa markkaa. Tästä kaupan ja teollisuuden osuudeksi on arvioitu 29 miljoonaa, maa- ja metsätalouden osuudeksi 19 miljoonaa ja muu osuus noin 12 miljoonaa markkaa. Muu osuus oli tavallisten kansalaisten vastuulla ja siinä olivat mukana monet seurakunnat ja järjestöt. Lopulta kokonaistavoite ylitti reilusti asetetun

keräystavoitteen. (Nainen sodassa 1995, 444-445.) Tämä yksityisten henkilöiden antama tuki ja erityisesti järjestöjen keräämät varat olivat valtava voimannäyte Suomen kansalta.

3 SODANAJAN VALISTUSTOIMINNAN PERUSTAA

3.1 Varhaisempaa valistustoimintaa ja keskeiset käsitteet

Henkisen valistustoiminnan juuret ovat tiettävästi Suomen armeijan suoje-luskuntajärjestön synnyssä, jolloin termiä käytettiin tarkoittamaan maanpuolustus-propagandan tekemistä. Myöhemmin suoje-luskuntiin kehittyivät ns. valistusohjaajien vakanssit ja sittemmin tehtävänimike muuttui valistusupseeriksi. Heidän tehtävänään oli esimerkiksi järjestää kursseja, neuvottelupäiviä, ohjata juhlia arvokkaaseen henkeen, toimittaa piirilehtiä ja pitää yhteyttä julkiseen sanaan. Valistusupseerin työ oli isänmaallista ja maanpuolustushenkistä ”herätys- ja valistustyötä” (Salminen 1976, 22).

Talvisotaa edeltävinä vuosina armeijan valistustyö sai jonkin verran kiinteitä muotoja. Puolustusministeriön koulutusosaston yhden toimiston nimeksi vahvistettiin 31.12.1937 annetun asetuksen mukaan liikuntakasvatus- ja valistustoimisto ja samalla valistusupseerin vakanssi perustettiin puolustusvoimiin. Rauhanajan armeijassa ei siihen asti ollut erityistä valistustoimintaan erikoistunutta henkilöä vaan tehtäviä hoiti lähinnä sotilaspapisto, toisinaan oli palkattu myös kansakoulun opettajia antamaan alkeisopetusta rivimiehille. (Salminen 1976, 24-25.) Ylimääräisten kertausharjoitusten aikana syksyllä 1939 ryhdyttiin valistushenkilöstöä lisäämään armeijan määrävahvuuksiin. Valtioneuvostoon perustettiin ylimääräisten harjoitusten aikana tiedotuskeskus ja päämajan yhteyteen sensuuritoimisto sekä propagandatoimisto (Leskinen & Juutilainen 1999, 278). Talvisodan aikana Päämajan propagandaosasto muutettiin tiedotusosastoksi osaltaan siksi, että *propaganda* - sanalla katsottiin olevan huono kaiku kansan keskuudessa (Salminen 1976, 14-23).

Valistustoiminta käsitettiin armeijassa ennen talvisotaa lähinnä kenttäpapiston johtamana maanpuolustushenkisen historian, yhteiskuntaopin sekä siveysopin

opettamisena. Talvisodan aikana valistusupseerit saivat tehtäväkseen myös joukkojen sisäisen tiedotuspalvelun ja valistamisen käsite tuli samalla sisältämään joukkoihin suunnatun sotilaallisen propagandan (Salminen 1976, 15). Tiedottaminen, propaganda ja *valistus* -käsitteitä käytettiin sodan aikana armeijassa joko samaa asiaa merkitsevinä taikka toistensa osina. Valistustyön katsottiin olevan vain tiedotustoiminnan osa, joka oli vastaavasti osa propagandatyöstä. Propaganda oli ajan iskusana, eikä sitä vielä hävetty (Leskinen & Juutilainen 1999, 278).

Tiedottamisen, valistamisen ja propaganda käsitteen yhteinen nimittäjä oli henkinen taistelutoiminta (Salminen 1976, 14). Henkisen taistelutoiminnan, maanpuolustustahdon sekä psykologisen taisteluvalmiuden ylläpitäminen ilmenee myös vuonna 1943 Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston laatimasta ohjeesta. Siinä valistustyön päämäärät ja tavoitteet määritellään seuraavasti:

1. Puutteellisesta huollosta ja psykologisesti väärästä kohtelusta johtuvien ärsyttävien mielialatekijöitten poistaminen.
2. Taistelu toimettomuutta ja ikävystymistä vastaan. Palveluksen lomaan jäävän vapaa-ajan käytön ohjaaminen miesten henkistä ja ruumiillista vireyttä kohottavalla tavalla.
3. Miehillä läheisten harrastusmuotojen tukeminen ja omatoimisuuden herättäminen.
4. Yhteyden ylläpitäminen kotiseutuun ja asevelityöhön.
5. Sekä ulkoapäin tulevien että joukkojen keskuudessa ilmenevien epäedullisten vaikutteiden paljastaminen ja torjuminen.
6. Kulloinkin erikseen valittujen yhteiskunnallisten ja valtiolle tärkeiden sekä yksityisille miehille sekä heidän perheilleen merkityksellisten kysymysten selvittely.
7. Isänmaallisen ajattelutavan, suomalaisen isäntämielen, valtiotajun, kansalaiskunnan ja sotilaallisten hyveitten juurruttaminen puolustusvoimien koko henkilöstöön.

Puolustusvoimien sodanajan organisaation sotilasyksiköitä

Tutkimuksen analyysiä ja siinä usein käytettäviä nimikkeitä selventääkseni käyn vielä läpi muutaman keskeisen sotilasyksikön, joka selvittää sodanaikaisen puolustusvoimien rakennetta, sillä sodanajan rakenne ei vastaa nykyistä rauhanajan organisaatiota.

Armeijakunta on keskijohtoon kuuluva ja itsenäisiin sotatoimiin pystyvä sotatoimiyhtymä, johon kuuluu sen tehtävään tarvitsemat maavoima-aselajit. Armeijakunnan vahvuus ei ole kiinteä vaan vaihtelee sen tehtävän, vastualueen ja maaston mukaan. Armeijakuntaan kuuluu esikunta, divisioonia, prikaateja sekä armeijakuntajoukkoja.

Suomen armeijassa *divisioona* oli sodan aikana pienin sotatoimiyhtymä. Divisioona oli perusyhtymä, johon kuului kaikkien aselajien joukkoja ja joka kykeni näin ollen itsenäisiin sotatoimiin. Talvisodan aikana Suomen armeijassa oli kaikkiaan 12 divisioonaa ja jatkosodan kenttäarmeijaan perustettiin 16 divisioonaa. Divisioona oli sotilasyksikkö, jonka vahvuus oli yleensä 10 000-15 000 henkeä. Useimmissa armeijoissa divisioonaa koostuu rykmenteistä ja prikaateista. Suomessa ei ole nykyisin divisioonaa rauhan- tai sodanajan kokoonpanoissa, vaan suurin käytössä oleva yhtymä on armeijakunta.

Rykmentti on joukkoyksikkö, jonka pataljoonat ovat samaa aselajia ja kuuluvat yhtenäiseen johtoon. Suomessa sodan aikana maavoimien prikaatiin kuului kenttätykistörykmentti ja tämän lisäksi on olemassa ilmantorjunta-, rannikko-, pioneeri- ja huoltorykmenttejä. Kooltaan se käsitti noin 2000-2500 henkilöä.

Pataljoona on komppanioista koostuva joukkoyksikkö, johon kuuluu useimmiten pieni esikuntakomppania ja 3-4 komppaniaa ja siihen kuuluu noin 1000 miestä. Pataljoona saattoi toimia sodanaikana erillisenä joukkoyksikkönä mutta yleensä se toimi rykmentin, prikaatin tai divisioonan osana. Tässä tutkimusaineistossa pataljoona esiintyy aina armeijakunnan tai divisioonan alaisena joukkoyksikkönä.

Joukko-osasto on useamman joukkoyksikön tai perusyksikön käsittävä sotajaotuksen mukainen hallintokokonaisuus, joka välittömästi kuuluu yhtymän tai sitä korkeamman johdon alaisuuteen; prikaati, rykmentti, erillinen pataljoona tai erillinen patteristo jne. (ks. esim. Suomen sota I; WSOY:n iso tietosanakirja osat 2-8; Kenttäohjesääntö yleinen osa.)

Kotijoukot

Puolustusministeriö määräsi syyskuussa 1939 toimeenpannun liikekannallepanon myötä ylimääräiset harjoitukset (YH) ja käski suojeluskuntain päällikön kotijoukkojen päälliköksi. Kotijoukot koostuivat *suojeluskuntajärjestöstä* sekä kotitäydennysjoukoista, jotka olivat Kotijoukkojen päällikön alaisuudessa. Kotijoukkojen kokoonpanoon kuuluivat eri aselajien koulutuskeskukset, tiedotuskomppaniat ja ilmasuojelukomppaniat, erilliset ilmasuojelujoukkueet sekä suojeluskuntain päällystökoulu, upseerikoulu, asekoulu, kengityskoulu sekä kotialueen varuskunnalliset esikunnat. (ks. esim. Selen 2001, 477-478; Suomen sota I, 127.)

3. 2 Aikaisemmat tutkimukset

Johdannossa toin esiin, että puolustusvoimien sosiaalityötä ei ole tutkittu puolustusvoimien lähtökohdasta vaan aihetta on sivuttu lähinnä muissa sotahistoriallisissa tutkimuksissa. Esimerkiksi sosiaaliupseerien opinnäytetöissä on käytetty lähteenä pääsääntöisesti *Suomen sota 1939-1945* –sotahistoriallista koosteteosta. Näissä esityksissä puolustusvoimien sosiaalityön historia on liitetty toiseen maailmansotaan ja erityisesti vuoteen 1942, jolloin Puolustusvoimien viihdytystoimiston yhteyteen perustettiin Asemiesten Siviiliasiain Neuvontatoimisto. Sittenmin prikaateihin ja armeijakuntiin perustettiin paikalliset neuvontatoimistot. Kyseisissä toimistoissa työskentelivät neuvontaupseerit, jotka tehtävineen on nähty jonkinlaisina sotilassosiaalityön pioneereina. (ks. esim. Särmäkari & Heikkilä 2000, 3-4; Saarimaa 2004, 5; Seppälä 2004, 4.) Osittain on nähty myös aseveliyhdistyksien tekemä huoltotyö rintamamiesten keskuudessa rauhanajan sosiaalitoiminnan mallina (Kulha 1980, 157; Saarimaa 2004, 4). Tulen analyysiosuudessa palaamaan tarkemmin neuvontaupseerien tehtäväkenttään sekä aseveliyhdistyksien osuuteen puolustusvoimien sosiaalityön kehityshistoriassa.

Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston arkistoja käyttäen on talvi- ja jatkosodan valistuspropagandaa tutkittu aiemminkin opinnäytetöissä, joista E. Salmisen tutkimus *Propaganda rintamajoukoissa 1941-1942* sivuaa aineistollisesti läheisesti

tutkimustani. Tutkimukseensa Salminen on valinnut huomattavasti laajemman lähdeaineiston käyttäen pääasiassa Päämajan tiedoitusosaston asiakirjakokoelmia, joita hän on käsitellyt sekä kvantitatiivisin että kvalitatiivisin menetelmin. Tutkimuksessaan hän on selvittänyt sisällönanalyysiä käyttäen eri propagandan ja valistustyön keinoja ja vaikutusta sekä mielialojen muokkaamista vuosina 1941-1944. Salmisen tutkimuksessa päähuomio on kiinnittynyt valistustoiminnan kautta tapahtuvaan tiedostukseen ja opetukseen. Aineistoanalyysin painopisteenä on kenttälehdet ja Salminen käyttää ns. ”propaganda-analyysiään” niiden sisällön tutkimiseen.

Valistusupseerien tehtäviä tarkastellaan myös jonkin verran Lehtisen (2004) toimittamassa sotahistoriallisessa koosteteoksessa *Itsenäisyyden puolustajat – kynällä, kameralla, kiväärillä*, jossa perehdytään sotapropagandan kehittymiseen, toteuttamiseen sekä mielialojen huoltoon erityisesti tiedotuskomppanian miesten tehtäviin rintamalla. Kirjassa esitellään valistustoimintaa pääasiassa rintamalla suoritetun viihdytystoiminnan näkökulmasta.

4 TUTKIMUKSEN METODOLOGIA

4.1 Tutkimustehtävä

Kysymyksessä on empiirinen sosiaalihistoriallinen tutkimus, jossa haetaan vastausta kysymykseen: *miten valistustyö kehittyi Suomen puolustusvoimissa toisen maailmansodan aikana ja mitä yhtymäkohtia löytyy valistustoiminnan ja sotilassosiaalityön välillä?* Tämän lisäksi pohdinnassa tarkastellaan *miten nämä sodanajan valistustyön eri muodot ilmenevät nykyajan sotilassosiaalityössä?* Tutkimuksessa asiaa lähestytään nykypäivän sotilassosiaalityön ja erityisesti puolustusvoimien sosiaalikirjallisuuden -toiminnan näkökulmasta.

4.2 Metodologiset lähtökohdat - sosiaalihistoriallinen tutkimus

Lähestyn aiheitani sosiaalityön ja sosiaalihistoriallisen tutkimuksen näkökulmasta. Tässä kvalitatiivisessa tutkimuksessa läpikäydään sosiaalihistorialliselle kulttuurin-

tutkimukselle ominaisesti yksittäistä ja sinänsä paikallisesti ainutkertaista tapahtumaketjua vuosien 1939-1944 aikajaksoon sidottuna pitkäikäistutkimuksena.

Sosiaalihistoria on historian ala, jonka tutkimuskohteena ovat yhteiskunnassa muodostuneet sosiaaliset ryhmät, niiden suuruus, rakenne, asema, merkitys, keskinäiset suhteet ja näissä kulloinkin tapahtuneet muutokset. (Jutikkala 1964, 607). Historiantutkimus voi selvittää myös itse ongelman käsittämistä, kuten miten sosiaalisiksi koetut ongelmat itsessään muuttuvat. Tällöin kyse ei ole pelkästään sosiaalisten ongelmien historiasta vaan samalla katsaus yhteiskunnan historiaan. Sosiaalisten ongelmien havaitsemisessa on siis kyse yhteiskunnan hallitsemisesta, jota erilaiset uhkatekijät saattavat häiritä. (Haapala 1989, 88). Kulttuurintutkimus on yhteiskuntaelämän ja todellisuuden merkitysvälitteisyyden korostamista. Yhteiskunnan kulttuurintutkimuksessa on merkittävää huomioida sosiaaliset normit, joilla sosiaaliset ryhmät ja yhteiskunta kokonaisuudessaan säätelevät ja rajoittavat yhteisön toimintaa. Sosiaalisen normeja tutkimalla selvitetään usein valtarakennetta. Alasuutari (1994) toteaa kirjassaan, että valtaa ei hyväksyttäisi, ellei sitä nähtäisi halulle asetettuna rajana, jättäen tietyn vapauden koskemattomaksi - valta on vapauden rajana hyväksyttävää. (Alasuutari 1994, 57.) Tässä sosiaalishistoriallisessa tutkimuksessani lähtökohtana on oletamus, että juuri tämä yksilöiden elämän välttämättömyys eli ympäröivän yhteiskunnan ja sen määrittelemän vapauden raja on uhattuna.

Alasuutarin (1994) mukaan havaintojen pelkistämässä on kyse aineiston tarkastelusta aina vain tietystä teoreettismetodologisesta näkökulmasta ja tällöin kiinnitetään huomiota siihen mikä on kysymysasettelun kannalta olennaista. Aineistoa pelkistetään hallittavammaksi määräksi erillisiä yksittäisiä havaintoja. Tämän pelkistämisen avulla karsitaan vielä havaintoja niitä yhdistäen ja etsimällä näiden havaintojen yhteinen piirre. (Alasuutari 1994, 40.) Historiallisessa kulttuurintutkimuksessa tulee huomioida ns. mentaliteettihistorian tavoite. Mentaliteetilla tarkoitetaan tietyn ajan, paikan ja ihmisten yhteistä tapaa jäsentää, käsittää ja erityisesti ”elää” maailmaa. (Haapala 1989, 20). Tutkimusta tukevan taustakirjallisuuden valossa tulee luoda laajempi käsitys aikakaudesta; samalla ymmärtäen missä aikakaudessa tutkimusaineisto on syntynyt. Aineistoa tulkitaan näin ollen spekulatiivisemmin, jolloin tarkkaillaan kertomuksen laajaa kulttuurikontekstia;

keitä kertomuksen tuottajat ja vastaanottajat ovat, missä historiallisessa ja kulttuurisessa tilanteessa kertomuksen henkilöt ovat eläneet. (Alasuutari 1994, 75; Seale 2004, 258.) Historiantutkimuksessa muistutetaan, että kertomukset tai tutkimusaineistona käytetyt arkistomateriaalit eivät ole irrallisia tarinoita tai tietolähteitä. Ne ovat aina syntyneet tietyssä historiallisessa tilanteessa, jonkun tehdessä jotakin tai kommunikoidessa toisen kanssa ja heijastaen oman aikansa ilmiötä. Tässä on olennaista asian, ilmiön tai yhteiskunnan paikallinen selittäminen eli ”tehdään ymmärrettäväksi juuri tietty historiallisesti ja kulttuurisesti ehdolliseksi ymmärretty asia”. (Alasuutari 1994, 55; Silverman 1993, 61.)

4.3 Tutkimusaineiston keruu ja esittely

Alkuperäinen tavoitteeni oli tutkia puolustusvoimien sosiaalityön kehittymistä huomattavasti pidemmällä aikaperiodilla eli 1940-luvulta 1970-luvulle. Saatuani Pääesikunnasta tutkimusluvan tarvittaviin arkistoihin tutustuin ensin Puolustusvoimien sosiaalipäällikön hallussa oleviin ”käsiarkistoihin”, samalla keräten tutkimuskysymystäni palvelevaa aineistoa. Tämän jälkeen siirryin Sota-arkistoon, jossa yllätyksekseni asiakirjakokoelmat osoittautuivat todella laajoiksi. Sodan alkuvaiheessa valistustoiminta kuului Päämajan tiedoitus- ja propagandaosaston alaisuuteen ja jatkosodasta lähtien valistustoiminta kuului Päämajan tiedoitusosaston valistus- ja viihdytystoimiston alaisuuteen. Nämä *Tiedoitusosaston* arkistot sisälsivät lukuisia arkistointiperusteita mm. propagandasuunnitelmia, mielialailmoituksia, sotapäiväkirjoja, kirjeenvaihtoa eri toimijatahojen kanssa, valistustoimintakertomuksia, radiotoimintaa, kurssitoimintaa, komento- ja henkilöasioita, viihdytystoimintaa sekä kenttälehtiä koskevat asiat.

Keräämäni aineiston määrä pakotti tarkentamaan lopullisen tutkimuskysymyksen sekä rajaamaan tutkittavaa aikajaksoa. Tutkimuskysymyksen muotoutumisen ja ajanjakson valinnan kannalta ratkaiseva tekijä oli Päämajan tiedoitusosaston monipuoliseen asiakirja-aineistoon tutustumisen. Päätin kaventaa alkuperäisen tutkimukseni ajanjakson toiseen maailmasotaan eli sotavuosiin 1939–1944. Tämän aikarajauksen jälkeen kävin läpi Päämajan tiedoitusosaston asiakirjoja tarkemmin, valistustyön toiminnallista ydintä etsien.

Asioiden kirjaaminen ja arkistointi näytti vakuuttavalta: sotavuosien ajalta kaikki kirjattiin ja samalla kaikesta mahdollisesta toiminnasta tehtiin suunnitelmia, muistioita, raportteja, tilastointeja tai vastaavaa kirjanpitoa. Aikakaudelle oli myös tunnusomaista, että pääsääntöisesti kaikki asiakirjat luokiteltiin salaisiksi, vaikka näin jälkikäteen arvioiden niiden informaatioarvo tuntui hyvin mitättömältä ulkopuolisten tahojen käsissä. Tämä osaltaan vahvistaa käsitystä yleisen historian ja tutkimusaineistonani käyttämien asiakirjojen antamasta ajankuvasta; vihollisen kykyjä ei vähätelty ja pelko urkinnasta ja jatkuvasta propagandasta sekä vastapropagandasta oli todellista. Pienintäkään riskiä asiakirjojen salattavuusluokittelua laadittaessa ei otettu, erityisesti puolustusvoimien piirissä tapahtuvista asioista ei annettu kirjallista tietoa - etenkin ulkopuolisten käsiin.

Tämän laajan arkistoaineiston arvioinnin pohjalta palasin takaisin lähtöpisteeseen. Päädyin rajaamaan tutkimusaineistoni koskemaan vain Päämajan tiedotusosaston valistus- ja viihdytystoimiston Ttus 2:n (tiedotusosaston 2. alaosa) valistus- toimiston asiakirjakokoelmia, jotka mielestäni tarjosivat tutkimusainestooni tarvittavat valistustyön kehitykselliset ydinkohdat. Kirjallisuuskatsausten avulla yritin saada kokonaiskuvaa suomalaisesta sodanajan yhteiskunnasta. Perehtymistä vaati myös suomalaisen yhteiskunnan huoltotyön ja sodanajan sosiaalipoliittisen kehitystason kokonaisvaltainen hahmottaminen.

Valistus- ja viihdytystoimiston (Ttus2) asiakirjakokoelmat

Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston asiakirjakokoelmat pitävät sisällään erilaisia kyseisen toimiston tekemiä tai sille osoitettuja esityksiä, toimintaselostuksia, raportteja, muistioita ja aloitteita. Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston (Ttus2) asiakirjakokoelma on jo itsessään määrällisesti ja asiasisällöllisesti laaja - samalla myös sekava kokonaisuus. Asiakirjoja ei ole niputettu yhdeksi loogiseksi kokonaisuudeksi vaan enemmänkin asiakirjamapit ovat eri tahojen kesken käytyjä, kirjavia kirjeenvaihtokokoelmia. Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston (Ttus2) asiakirjakokoelmia oli toisinaan täydennetty armeijakuntien ja divisioonien valistustoimistojen arkistoilla, jonkin verran kenttäpapiston arkistoilla sekä muilla jokseenkin irrallisilla muistioilla ja kannanotoilla. Muutamaa propagandatoimiston asiakirjakokoelmaa ei löytynyt tutkimusvaiheessa Sota-arkiston kokoelmista, vaikka

ne olivat merkitty arkistorekisterin luetteloihin. Keräämäni aineisto on jo niin kattava, etten pidä kyseisten asiakirjojen puuttumista tutkimukseni luotettavuuden kannalta kovin merkittävänä asiana.

Oletin ensin, että pystyn keräämään Sota-arkistossa asiakirjoista riittävät tiedot kirjatessani olennaisimmat pääkohdat omaan muistiooni. Tämä tapa kuitenkin osoittautui hyvin hitaaksi ja hankalaksi: asiakirjat olivat itsessään hyväkuntoisia ja niissä oli pääsääntöisesti kirjoituskoneella laadittua tekstiä. Asiakirjat eivät olleet sisällöltään aina kovin nopeasti tulkittavia, johtuen osittain itselleni tuntemattomasta ja vanhentuneesta termistöstä sekä puolustusvoimissa laajasti käytetyistä lyhenteistä. Jouduin lähes heti vaihtamaan muistiinpanomenetelmäni ja päädyin kuvaamaan asiakirjat digitaalisesti. Etsin asiakirjakokoelmista tärkeimmät tutkimuskysymystäni käsittelevät asiakirjat, kuvasin ne digitaalikameralla sivukohtaisesti tulostaen kuvat jälleen A4:n kokoisiksi sivuiksi ja mapitin ne kronologiseen vuosijärjestykseen lähtien vuodesta 1939 päättyen vuoteen 1944. Kopioimani asiakirjoista koostuva analyysiaineiston lopullinen määrä on 512 sivua.

Tutkimuksen viiteaineisto

Laajentaakseni näkemystä tutkimusajankohdan infrastruktuurista ja toiseen maailmansotaan johtaneiden tapahtumien kulusta olen tutkinut myös sotahistoriaa käsitteleviä koosteteoksia. Aineistoanalyysissä mainittujen yhteistyötahojen toimintaa kartoittavaa pohjatyötä tehdessäni lähdeaineistona käytin kyseisen ajanjakson sosiaalityön kannalta merkittävimpien yhdistysten ja järjestöjen historiikkeja. Näistä mainittakoon Mannerheimin Lastensuojeluliitto, Suomen Aseveljien Liitto, Sotainvalidien Veljesliitto, Suomen Huolto ry, Lotta Svärd –järjestö ja Rintamamiesten Liitto. Järjestöjen toimintaan perehtyminen selvitti aineistoanalyysini taustalle tarvitsemani kulttuurikontekstin sekä järjestöjen oman toiminnan periaatteita ja lähtökohtia.

4. 4 Sisällönanalyysi

Sosiaalishistoriallista tutkimusta on sovellettu käytännössä hyvin laaja-alaisesti ja se jättää tutkijalle laajan selitysmallien käyttömahdollisuuden. Alasuutarin (1994)

mukaan olennaista on, että ilmiötä ei pidetä erillisenä maailmana vaan niitä tarkastellaan siltä kannalta miten ne nivoutuvat valtasuhteisiin (sit. Bennett 1992, 23). Nämä edellä mainitut metodiset perustekijät ja niiden asettamat vaatimukset huomioon ottaen olen rajannut tutkimukseni lähestymistavan suhteellisen kapeaksi. Tutkimuskysymykseni tarkentui seuraaviin teemoihin: *valistustyö, kehitys, puolustusvoimat, 1939-1944 ja yhtymäkohdat sotilassosiaalityöhön*. Tässä sosiaalishistoriallisessa tutkimuksessani tutkimuskysymykseni asettaa näihin merkityksellisiin havaintoihin viisi edellämainittua reunaehtoja niiden toimiessa havaintojen yhteisenä piirteenä. Mikäli kaikki teemalliset reunaehdot täyttyvät, tutkittavan asian informaatioarvo eli sen *merkittävyys* lopulta ratkaisee onko tieto tutkimukseni kannalta tärkeä.

Sisällönanalyysiä käytetään usein laaja-alaisessa historiallisessa aineiston käsittelyssä, jolloin pyritään löytämään tutkittavan asian tapahtumarakenne. Kertomuksessa on kyse jäsentyneestä kertomusskeemojen mukaisesta toiminnan kuvaamisesta. Tällöin voidaan käyttää mm. seuraavaa van Dijkin luomaa kategoriointia: tapahtumien ja puitteiden taustan määrittely, tapahtuma tai tapahtumasarja ja sen tulos sekä kertojan arviointi kerrotusta tapahtumista. (Mäkelä 1990, s. 62-63). Kertomuksen sisällönanalyysissä aineisto voi näin ollen jakaantua moniin luokkiin riippuen mikä on tutkijan näkökulma tutkittavaan aiheeseen. Satu Apn korostaa artikkelissaan, ettei tutkijan tule luvata kertomusjoukostaan koko ”maailmankuvan” tulkitsemista, vaan keskittää huomionsa vain muutamaankin teemaan tai merkitysjärjestelmään, joiden merkittävyyden pystyy myös perustelevaan. (Mäkelä 1990, 71). Toisaalta tämänkaltaisen analyysin jättää tutkijalle laajan valintamahdollisuuden siinä vaiheessa, kun ensin määritellään analyysiyksiköt ja sen jälkeen poimitaan ne tekstikokonaisuudesta. Käsitellessä historiallista tietoa tulee varoa tutkijan omia ennakkokäsitysten karikkoja. Näistä muistuttaa myös Renvall (1965, 88) jakaessaan mahdolliset tutkijan ennakkokäsitykset neljään ryhmään: tutkijan henkilökohtaiset sympatiat tai antipatiat, erilaiset ryhmäkatsomukset, erilaiset periaatteelliset käsitykset historian tapahtumien tutkimisesta ja tutkijan yleinen maailman- tai ihmiskäsitys. Näitä ennakkokäsityksiä ei välttämättä voi aina erottaa toisistaan vaan usein ne kietoutuvat toisiinsa ja vaikuttavat yhdessä.

Sisällönanalyysi voidaan suorittaa aineistolähtöisesti, teorialähtöisesti tai teoriaohjaavasti. (Tuomi & Sarajarvi 2002, 95.) Tässä tutkimuksessa aineistoa ja tutkimuskysymystä on lähestytty kahdella tavalla; ensimmäisessä Sota-arkiston aineistonhaku vaiheessa aineistoa on lähestytty ja kartoitettu teorialähtöisesti. Menneisyyden tapahtumat ovat tutkijan päätelmiä; Renvall muistuttaa (1965, 57), että historian tutkimuksen kannalta on hyvin keskeistä selvittää millaisilla perusteilla tuo hyppäys menneisyydestä eli lähdetiedoista tosiasiasa tapahtuu. Tätä tutkijavaltaista irrallisten havaintojen liiallista selektiivisyyttä välttääkseni halusin tehdä lopullisen analyysin aineistolähtöisesti. Lopullinen tutkimusaineisto eli Päämajan tiedoitusosaston alaisen valistus- ja viihdytystoimiston arkisto antoi mahdollisuuden analyysin suorittamiseen induktiivisesti ja aineistolähtöisesti. Tällöin pelkistin aineiston, ryhmittelin sen teemoittain ja lopulta vielä erottelin siitä epäolennaiset asiat pois.

Sota-arkiston asiakirjat itsessään saattoivat sisällöllisesti käsitellä samaa aihetta useiden eri tahojen kesken. Tutkimukseni kannalta ei ollut mielekästä kopioida ja analysoida läpi kaikkia valistustoimiston asiakirjoja, jotka kuitenkin usein olivat sisällölliseltä informaatioltaan samankaltaisia. Tämän takia jouduin lähes heti arkistotutkimuksen alkuvaiheessa selventämään pääluokat ja ”löyhästi sidotut” teorialähtöiset teemat, joiden kautta valikoin kopioitavat asiakirjat. Kyseisiksi aineiston luokitusperusteiksi nostin hyvin laajamuotoisena ja joustavana teema-kehiksenä tämän päivän puolustusvoimien sosiaalitoiminnan sisällön sekä ne aihepiirit, joita teksti itsessään nosti ja tarjosi uutena tietona. Toisaalta tutkimuskysymykseni vaatimus valistustyön *kehittymisestä* auttoi myös aineiston karsimisessa. Asiakirjan sisällöllinen informaatio ei voinut olla stabiilin asiantilan toteamista, vaan sen täytyi tuottaa valistustyön tilanteesta jotain uutta tietoa tai kehitystavoitteita.

Yhtenä aineistoni kannalta merkittävänä valintana oli huomioda myös ne asiakirjat, joista tulee esiin valistus- ja viihdytystoimiston yhteistyötahojen osuus tai heille osoitetut aloitteet. Tutkimuskysymyksessäni puhutaan *puolustusvoimien valistustyön* kehittämisestä toisen maailmansodan aikaan, käytännössä sitä on mahdotonta karsia täysin itsenäiseksi ja puhtaasti erilliseksi ilmiöksi. Hyvin useassa aineistotteessa ilmenee moninaisia yhteistyömuotoja eri järjestö- tai yhteiskuntatahojen

kanssa. Mikäli olisin päätyneet rajaamaan ja karsimaan aineiston, jossa puhutaan ainoastaan puolustusvoimien valistustyöstä, olisi se jättänyt huomattavasti suppeamman tutkimusaineiston käyttööni. Samalla olisin antanut hyvin karrikoidun ja myös vääristyneen kuvan valistustyön todellisesta kehitymisestä. On syytä muistuttaa, että eri yhteistyötahojen huomioimisesta huolimatta käsittelen tutkimusaineistoa kokonaisuudessaan vain Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston ja eri yhtymien valistusupseerien antamasta ylätason näkemyksestä ja samalla heidän suodattamastaan näkökulmasta käsin.

Lähestyin laajaa tutkimusaineistoani avoimin mielin; silti pysyen objektiivisten tosiasioiden tutkimisessa. Tutkimuksen lähdeaineisto koostui sinänsä hyvin luotettavista ja monipuolista asiakirjoista. Objektiivisuuden vaatimusta ajatellen asiakirjojen analyysissä suhtauduin hieman kyseenalaistaen yhtymien ja divisioonien valistusupseereiden laatimiin yksittäisiin kausiraportteihin, erityisesti mielialailmoituksen kohdalla. Nämä tilannekatsaukset antoivat valistusupseerille eli raportin tekijälle osittain rajoitetun näkökannan ja vapauden tulkita kyseisen ajanjakson ilmapiiriä haluamaansa suuntaan. Tämän takia pysyttäydyn lähinnä muistioiden ja virallisten asiakirjojen sisällöntutkimuksessa, joiden johtopäätöksiä vahvistavat osittain eri armeijakunnista ja divisioonista tulleilla valistusupseerien raporteilla.

4.5 Analyysin toteuttaminen

Tutkimustyöni aineiston käsittely eikä myöskään analyysini edennyt aina lineaarisesti, johtuen itselleni tuntemattomasta ja laajasta tutkimusaineistosta sekä aineiston monivaiheisesta valintaprosessista. Tutkimuksen pohjimmainen tarkoitus oli selvittää mistä elementeistä nykyinen rauhanajan sosiaalityö on saanut muotonsa ja millaisia yhtymäkohtia sodanajan valistustyöllä on nykypäivän sotilassosiaalityön kanssa. En lähtenyt tutkimukseeni aivan puhtaalta pöydältä vaan historiallisten kirjallisuuskatsausten avulla pyrin hahmottamaan puolustusvoimien sisäisten tahojen toimintaa ja heidän tehtäväkenttiään päätyen lopulta Sota-arkistoon. Ensimmäisessä sota-aikaan kohdennetussa ja teorialähtöisessä Sota-arkiston tiedoitusosaston asiakirjojen analyysivaiheessa sain kuitenkin huomattavasti laajemman näkemyksen. Nämä asiakirjat pakottivat hylkäämään ajatuksen puhtaasti neuvontaupseerien toimintaan perustuvasta sosiaalityön ”kulmakivi” –ajattelusta. Sen sijaan valistus-

toimiston arkistomateriaali tarjosi paljon monipuolisempaa ja samalla varhaisempaa kehitysnäkemyistä sotilassosiaalityön juurista. Tätä valistustoimintaan perustuvaa kehityksellistä kokonaiskuvaa pyrin avaamaan analyysissäni tarkemmin.

Kahlatessani aluksi läpi laajaa arkistoaineistoa käytin laajempaa sisällönanalyysiä. Silmäiltyäni läpi tiedotusosaston alaisuuteen kuuluvien toimistojen kirjeistöjä ja raportteja, arvioin samalla niiden informaatioarvoa tutkimukseni kannalta. Tämän jälkeen kävin läpi kopioimani aineiston ja tarkennetun sisällönanalyysin avulla karsin runsaasti vielä jo kopioitua aineistoakin. Numeroin vuosikohtaisesti lopullista tutkimuskysymystäni palvelevan ja tutkimuskysymykseni kanssa teemallisissa reunaehdoissa pysyttäytyvän aineiston. Seuraavassa analyysivaiheessa kirjoitin otsikkomaisesti ylös kaikkien kopioitujen asiakirjojen ydinkohdat: valistustilanteen, ilmenneet epäkohdat, aloitteet tai kehityskohteet. Jouduin tekemään kaksiosaisen aineiston, sillä osa arkistomateriaalia oli kaukolainassa ja sain vasta analyysin kirjoitusvaiheessa käsiini osittain tarpeellisen lisäaineiston.

Lopulta tästä sisältöteemallisesti laaditusta luettelosta pystyin suhteellisen vaivattomasti nostamaan aineistoanalyysini lopulliset ydinkohdat ja tutkimusteemat. Ensimmäisessä vaiheessa analyysin teemoittelun avuksi löysin erinomaisen tukirakenteen suoraan aineistostani. Käytin teemallisena tukirakenteena edellisessä luvussa esittelemääni valistusohjetta vuodelta 1943, joka sisällöllisesti käsitteli aineistoni teemoja. Laadin ensimmäisen aineiston analyysiversion käyttäen hyväksi valistusohjetta kategorisesti. Etenin kronologisesti talvisodasta jatkosotaan valistusupseerin toiminnan kehittymisestä käsin. Muokkasin ensin aineistoni valistusohjeiden mukaiseen järjestykseen ja tästä etenin lopulliseen aineistoanalyysiin, jossa lähestyn asiaa nykypäivän sosiaalityön näkökulmasta. Lopullisen analyysin kappaleet etenevät edelleen ajallisesti kronologisessa järjestyksessä edeten talvisodan valistustyöstä jatkosotaan. Analyysin teemoissa perehdytään valitusupseerin alkuperäiseen tehtäväkenttään, valistus- ja viihdytystoiminta muotoihin sekä sosiaalityön näkökulmasta tärkeimpien valistustehtävien sisältöön, valitusupseerien aseman muotoutumiseen ja valistusohjeisiin sekä tärkeimpiin yhteistyötahoihin.

5 VALISTUSTYÖN KEHITTYMINEN PUOLUSTUSVOIMISSA TOISEN MAAILMANSODAN AIKANA

Aineistoanalyysissä *kursivoidut* tekstit ovat aina suoria lainauksia Sota-arkiston valistus- ja viihdytystoimiston alkuperäisistä asiakirjoista. Aineisto-otteiden perässä olevat merkinnät viittaavat analyysiaineiston sivunumeroon ja asiakirjan vuosilukuun. Merkintä II tarkoittaa myöhemmin saamaani lisäaineistoa.

5.1 Propagandasta valistustyöksi

Valistustyön alkutaipaleen sisältöä tarkasteltaessa oli propagandalla hyvin vahva jalansija, mistä kertonee talvisodan kynnyksellä lokakuussa sanomatoimiston järjestämä ja vapaaehtoisille valistusupseereille tarkoitettu koulutustilaisuuden luentoteemat: propagandasta yleensä ja erikoisesti kotialueella, rintamapropaganda, propagandan valvonta ja torjunta. (aineisto 16/39) Valistusupseerit joutuivat talvisodan syttyessä 30. marraskuuta 1939 haastavan tehtävän eteen, sillä joukkojen valistustoiminnan organisointi oli vielä hyvin hajanaista eikä ollut olemassa mitään yksityiskohtaisia toimintasuunnitelmia. Joukko-osastoille annetut valistusohjeet olivat hyvin yleisluontoisia ja osittain myös väliaikaisia. (aineisto1/39)

Saamansa ohjeistuksen vajavaisuudesta huolimatta valistustoimintaan määrätty valistusupseerit eivät aikailleet ryhtyä toimimaan ja joukoissa annettiin hyvin nopeasti käskyt joukko-osastojen valistustoiminnan järjestelyistä eli propagandakäskyt nro 1 ja nro 2. Hyvänä esimerkkinä nopeasta toiminnasta on 8.divisioona, jossa valistussuunnitelma jätettiin divisioonan komentajalle 20. lokakuuta ja *Propagandakäsky nro 1* annettiin 21. lokakuuta. Heti keskityksen päättymisen jälkeen 22. lokakuuta annettiin valistuskäsky ja seuraavana päivänä pääsi varsinainen valistustoiminta alkamaan. Jo samana päivänä divisioonan molemmat valistusupseerit pääsivät kiertomatkalle kentälle ja yksiköihin. (aineisto11/39) Talvisodassa valistusupseerin propagandatyöllä ei ollut vielä kovin isoa merkitystä ja haastetta, sillä Neuvostoliiton kohtuuttomat aluevaatimukset ja sen aiheuttama uhka saivat alusta alkaen aikaan miehistössä voimakkaan ”talvisodan henkenä” tunnetun taisteluhalun ilman ulkoapäin tulevaa propagandaakin. Myös *ulkomaalainen propaganda oli Suomelle edullinen ja kiinnitti myötämielisen huomion maamme*

ahdistettua asemaa kohtaan. (aineisto, 49/39) Tästä talvisodan hengestä antanee paremman kuvan valistusraportti, jossa kerrotaan, että huolimatta vaatimattomista majoitustiloista ja yleisistä olosuhteista *miehistö on innokasta kuin vapaaehtoisista kokoonpantu.* (aineisto, 14/39) Miehistöä pyrittiin sijoittamaan maakunnittain samoihin joukkoihin - tämä osaltaan nopeutti sopeutumista rintamalla ja ”oman kylän miesten” yhteenkuuluvuus kohotti samalla ryhmähenkeä.

Valistusupseereita kehoitettiin seuraamaan tilannetta ja tarvittaessa reagoimaan heti, *mikäli miehistön keskuuteen pääse leviämään pasifistisia julkaisuja.* (aineisto, 50-51/39) Näin ollen valistustoiminnan käynnistämisen alkuvaiheessa valistusupseerien tehtäväksi jäi pääasiassa muiden valistustyömuotojen kehittäminen ja erityisesti valistusvälineistön hankinta. Keräyksen painopiste oli radion ja lehtien hankinnassa, sillä miehistö oli hyvin halukasta kuulemaan uutisia ja erityisesti sotatilanteen etenemistä käsitteleviä tiedotuksia. Kenttäpostin kulku oli hidasta, joten miehistön tiedonjanoa tyydyttääkseen valistusupseerit painoivat myös itse omia tiedotteita ja rintamalehtiä. (aineisto, 13/39)

Välirauhan aikana Päämajan propagandaosasto muutti nimensä valistus- ja viihdytystoimistoksi, lähinnä juuri propaganda -sanasta syntyneen negatiivisen mielikuvan korjaamiseksi. Toisaalta vielä jatkosodassakin Karjalan Armeijan Esikunnalla oli muusta valistusorganisaatiosta poikkeava itsenäinen tiedoitustoimisto, jossa työskenteli myös valistusupseerin lisäksi propagandaupseeri, toimien kuitenkin aivan eri tehtävissä. (aineisto, 36/41)

Jatkosodan syttyessä ja erityisesti pitkittyneessä asemasodassa oli propagandatyöllä, erityisesti mielialojen muokkauksella, jälleen tarvetta. Miehistön keskuudessa alkoi esiintyä kieltäytymisiä, taisteluväsymystä ja pysähtyneen sotatilanteen aiheuttamaa ristiriitaa; toisinaan näitä konflikteja kävivät myös valistusupseerit selvittämässä. (aineisto 14/41) Propagandan suhteen haluttiin olla varovaisia - valistusupseereita kehoitettiin käyttämään tilanneselostuksia mikäli *poliittinen kannunvalanta uhkaa viedä mielipidemuodostuksen karille.* Muutoin miehistön mielialojen muokkaukseen ei pitänyt lähteä aiheetta. (aineisto, 93/43) Päämajan valistustoimiston päällikkö totesi vuonna 1942 valistustoimintaraportissa asiaa kuvaillen seuraavasti:

Valistustoiminnan vaikeimpia tehtäviä on joukkojen mielipiteisiin syöpyneiden ennakkoluulojen poisjuurittaminen. Tällainen on esimerkiksi ”propagandan pelko”, jota suomalaisen mentaliteetin mukaan on runsaasti ja josta johtuu, että sotilaat pyrkivät kaiken, mitä heille esitetään, leimaamaan propagandaksi. (aineisto, 29/42)

Toisaalta miehistö tuli yhä immuunimmaksi ja varovaiseksi jatkuvalla propagandalle sekä sotasensuurin käsittelemille tiedotteille, radiolähetyksille ja sanomalehdille. Miehistön oli vaikea tietää, mikä tieto oli lopulta totta ja mikä oli muokattua totuutta. Osaltaan nämä miehistön epäilyt olivat aiheellisiakin, sillä valistustyön epäviralliset ohjeet eivät olleet aina samansuuntaisia, joskus kumoten täysin toisensa. Esimerkiksi toisessa valistuspäivien alustuksessa ohjeistetaan vastavuoroisesti propagandan käytöstä seuraavasti:

...Propagandan tulee olla niin taitavaa, että asianomainen ei huomaa, että häntä koetetaan käännättää asian puolelle. Tehokas propaganda toimii kuin myrkky. Ihminen sietää sitä vähän, vähitellen voi suurentaa annosta... (aineisto II, 3/42)

Näin ollen valistusupseereita kehoitettiin pysymään totuudessa, mutta toisaalta heitä ohjeistettiin päämajasta, määritellen mistä asioista on syytä puhua ja mistä syytä vaieta. (aineisto, 39-40/41)

Propagandaan suuntautuvaa valistustoimintaa korostettiin erityisesti asemasodan aikana vuonna 1943, jolloin väsyneen miehistön ilmapiiri oli negatiivinen. Vihollisen propagandalla lietsottiin epäilystä ja mustasukkaisuutta, lähinnä saksalaisten ja suomalaisten välistä aseveljeyttä kohtaan ja väitettiin kotijoukkojen veljeilevän saksalaisten kanssa. Tässä tilanteessa valistusupseereita kehoitettiin panostamaan erityisesti huhun torjuntaan ja ns. vastapropagandaan. (aineisto, 74-77/43) Valistusupseerien saamat tiedot perustuivat mielialatarkkailuun ja osittain kirjesensuurista ilmenneisiin tietoihin, jonka kautta he pystyivät osin reagoimaan suoraan miehistön keskuudessa ”päivän polttaviin” asioihin. Toisaalta propagandailmoitukset saivat valistusteemallisiakin muotoja, hyvää tarkoituspää edistääkseen niitä käytettiin esimerkiksi terveystalustukseen. (aineisto, 35/43)

Uusi aiemmista poikkeava ohjeistus propagandan käytöstä annettiin Puolustusministeriön valistusupseerien koulutuspäivillä maaliskuussa 1943, jolloin valistusupseereita kehoitettiin käyttämään *henkilökohtaista propagandaa toiminnan uusien valistusmuotojen markkinoinnissa mielialatarkkailun ohella*. (aineisto, 81-87/43)

Sodan pitkittyessä valistusupseerien tehtävä oli siirtynyt seuraavalle tasolle: propagandaa esitettiin käytettäväksi miehistön keskuudessa oman toiminnan tiedottamisessa sekä armeijakunnan ja divisioonan moninaisten valistustoimintamuotojen esiintuomisessa ja markkinoimisessa.

Propagandan asema itsessään ei vähentynyt sodan pitkittyessä ja valistusupseerien tuottamaa tekstiä ja heidän pitämiään luentoja seurattiin tarkasti myös ylemmällä taholla. Joulukuussa 1942 Päämajan komentoesikunnan päällikkö antoi määräyksen, että kaikki poliittisia kysymyksiä käsittelevät valistustyön luentorungot, tiedotukset ja esitelmät oli annettava Päämajan tiedoitusosastolle tarkastettavaksi. Syynä tähän oli se, että tiedoksi oli annettu muutamia valistusupseerien luentorunkoja, jotka oli koettu liian harrastelijamaisesti laadituiksi. Näiden luentojen sisällöt olivat antaneet poliittisia käsityksiä, joiden julkista käsittelyä ei sotatilanteessa voitu hyväksyä. (aineisto II, 52/43)

Propagandaa ei voi irrottaa sodanajan valistustyöstä, sillä se oli loppujen lopuksi hyvinkin vahvasti ja moninaisesti juurrutettu kiinni valistustoimintaan. Tämä ilmeni erityisesti siinä, mitä aineistoa valistustyö sai tuottaa rintamamiehille - oli kyse sitten teatteriesityksistä, musiikista, elokuvista, lehdistä, kirjeistä, oppitunneista, puheista tai yleensä miehistön mielialan muokkaamisesta. Käytännössä kaikkea valistustoimintaa valvottiin ja sitä ohjeistettiin osaltaan sensuurin ja propagandan keinoin - enemmän tai vähemmän peiteltysti. (aineisto II, 18/43)

5.2 Monipuolista valistus- ja viihdytystoimintaa

Valistusupseerien tehtävät ja valistustoimintamuodot laajenivat nopeasti. Talvisodan alkaessa valistusupseerien tehtävä painottui erityisesti valistusvälineiden, kuten sanomalehtien, radioiden ja kovaäänisten hankintaan sekä erilaisten soittovälineiden ja kirjojen keräykseen. Useimmiten kalustoa jouduttiin hankkimaan lahjoitusvarojen

turvin, koska puolustusvoimilla ei ollut osoittaa valistustoimintaan tarvittavia varoja. (aineisto, 1-3/39) Valistusupseerit pyrkivät saamaan Puolustusvoimien viihdytystoimiston välittämiä kaitaelokuvakiertueita sekä muita esityskiertueita tuomaan vaihtelua rintaman arkeen. Toteuttaakseen valistus- ja tiedotustyötä sekä valistuskaluston keräystoimintaa käynnistyi välittömästi laaja yhteydenpito toimialueen siviiliväestön, järjestöjen ja huoltoviranomaisten kanssa. (aineisto, 18/39) Usein valistusupseerit joutuivat painamaan omatoimisesti kenttälehteä ja uutistiedotteita, koska radiota ei heti kyetty saamaan kaikkiin majapaikkoihin ja yleinen tiedonsaanti oli aluksi heikkoa. Toisinaan tiedotteiden painamiseen tarvittavaa kalustoa ja materiaaliakaan ei ollut heti saatavilla. (aineisto, 1-7/39; 13/39)

Valistustyön toiminnan organisointivaiheessa yhteistyötahojen apu ja heiltä saadut varat mahdollistivat valistustoimintaan tarvittavat puitteet ja välineistöt. Monia uusia sotilaskoteja ja korsuja avattiin. Viihdytys- ja vaatevarusteita kerättiin erityisesti Sotilaskoti- ja Lotta Svärd -yhdistysten sekä Akateemisen Karjala Seuran alaisuudessa toimivan Maan Turva -järjestön toimesta. (aineisto, 24-27/39; 30/39; 6/40) Talvisodan aikana valistusupseerien tehtävä oli pääasiassa tiedotuksellista toimintaa, kalusteiden ja varojen hankintaa, yhteydenpitoa sekä raportointia eri yhteistyötahojen kanssa. Tässä vaiheessa ei käytössä ollut yksityiskohtaisempia ylhäältä annettuja toiminta- ja valistusohjeita vaan valistusupseerit joutuivat toimimaan hyvinkin oma-aloitteisesti.

Maaliskuussa vuonna 1940 alkanut välirauha ei jättänyt valistusupseereita toimeettomiksi. Päinvastoin Neuvostoliiton asettamiin välirauhan koviin ehtoihin oltiin yleisesti tyytymättömiä ja yleinen ilmapiiri enteili, että mahdolliseen jatkosotaan tulee varautua. Välineistön hankintaa kehoitettiin jatkamaan *ei-kerjäävällä tavalla ja kääntymään sijoituspaikkakunnan liikkeiden ja yksityisten puoleen*. (aineisto, 8-9/40) Uusia kanttiineja ja sotilaskoteja perustettiin ja niitä varusteltiin. Valistusupseerit jatkoivat valistustoimintaa antaen jo talvisodan alussa vaaditut säännölliset tilanneselostukset ja toimenpidesuunnitelmat mielialaraportteineen omille joukko-osastojensa komentajille. Samalla tavalla toimittiin myös divisioonien ja armeijakuntien valistustoimistossa, josta tilanneselostukset toimitettiin viikoittain päämajalle. (aineisto, 7/39) Valistustoiminta oli jatkuvasti ”tilanneherkkää” ja sitä muokattiin miehistön iän, laadun ja olosuhteiden mukaisesti.

Välirauhan aikana miehistön suurimmat huolet kohdistuivatkin oman perheen- ja talouden ylläpitoon; erityisesti tilanomistajilla oli tarve päästä lomille toukokuuta varten. (aineisto, 8-13/40)

Jatkosodan alkaessa hyökkäysvaiheella valistusupseereita kehoitettiin jälleen käymään tervehtimässä lepuvuorossa ja sotasairaaloissa olevia miehiä. Monissa ohjeissa korostettiin myös vierailuja miehistön keskuudessa ja heidän kanssa käytyjen henkilökohtaisten keskustelujen tärkeyttä. Tällä keinoin valistusupseeri sai parhaimman kuvan miehistön sen hetkisestä mielialasta ja osaltaan kykeni rakentamaan luottamuksellisempaa suhdetta miehistön keskuudessa. (aineisto, 46/41)

Levossa olevien joukkojen valistustyö on saatava sellaiseksi, että jokainen mies tuntee irtautuvansa hetkeksi sodan ajatuksesta ja voi antaa hermojensa levätä täydellisesti, samalla kun on varattava tilaisuus omakohtaiseen toimintaan kunkin omilla harrastusaloilla. (aineisto, 31/41)

Sotatilanteen eri vaiheet määrittivät itsessään mahdollisuudet valistustoiminnan toteuttamiselle. Taistelutilanteissa ja jatkuvassa liikkeessä olevien rintamamiesten valistustoimintaa oli vaikeaa ellei suorastaan mahdotonta järjestää. Tästä syystä miehistön sisämajoitus oli useimmiten ehtona varsinaisen valistustoiminnan aloittamiselle. Sanomalehtiä yritettiin saada toimitettua säännöllisesti rintamalle, joskaan tavoite ei toteutunut heikkojen kuljetusyhteyksien takia - sanomalehdet tavoittivat miehistön lähes aina hieman myöhässä. Yksi tavoite oli myös, että jokainen sotilas saisi luettavakseen kotiseutunsa sanomalehden. Kirjoja kerättiin jatkuvasti lisää ja herkästi rikkoutuvat putkiradiot olivat jatkuvan kunnostuksen tarpeessa, mikä vei merkittävän osan valistustyölle kohdistetuista määrärahoista. (aineisto1-3/41)

Mielikuvituksellista harrastus- ja keräilytoimintaa

Joulukuun loppuun mennessä 1941 valistustoiminnan edellytykset paranivat huomattavasti. Syynä tähän oli asemasotavaiheeseen siirtyminen miehistön päästessä sisämajoitukseen. Sotilaskotitoimintaa kehitettiin ja valistusupseereita kehoitettiin auttamaan osaltaan sotilaskotitoiminnassa. (aineisto, 11-15/41) Myös valistusparakkeja, kokoustiloja ja elokuvasaleja pyrittiin perustamaan eri

sotatoimiyhtymiin. Uutena toimintamuotona esiintyi VI Armeijakunnan alueella lomille lähteville rintamamiehille tarkoitettu lepokotitoiminta, jonka kehittämiseksi annettiin käsky myös muillekin armeijakunnille. (aineisto, 23-24/41)

Materiaalitalanne saatiin tyydyttävälle tasolle, hankintoihin voitiin käyttää myös valtion varoja ja jonkun verran kunnostettua välineistöä, kuten soittimia, saatiin sotasaalistoilta. Toisaalta päämajasta huomautettiin, että valistustyö oli nyt saatu vasta käyntiin, joten materiaalin tarve tulee jatkossa olemaan vielä suurempi. (aineisto, 29-31/41) Kaluston ja viihdytysvälineistön keräystä jatkettiin yhä eri yhteistyötahojen tukemina tai toimeenpanemina kampanjoina.

Tunnelmaa ja miehistön henkeä nostattavat yhteislaulutilaisuudet olivat alusta asti hyvin suosittuja ja tärkeä osa valistustoimintaa. Niitä varten toimitettiin laulukirjoja ja julkaistiin uusia, varta vasten rintamalle tarkoitettuja laulukirjoja. Helmikuun alussa 1942 kuoro- ja orkesteritoimintaa oli järjestetty lähes kaikissa yhtymissä. Valistusupseereita kehoitettiin tämän lisäksi järjestämään miehistölle yhteishenkeä nostattavia yhteislaulutilaisuuksia esilaulajineen.

Kesäkuussa 1942 yhtymille annettiin omat valistus- ja viihdytystoimintamäärärahat. Moninainen kilpailutoiminta lisääntyi ja myös kurssi- ja kerhotoimintamuodot laajenivat ja monipuolistuivat. (aineisto, 31-34/42) Kerhoissa opiskeltiin aluksi muun muassa kieliä ja joukkoihin perustettiin omia rintamateattereita.

Valistustyön laajeneminen ja ohjeistuksen puutteellisuus huomioitiin myös päämajassa. Valistus- ja viihdytystoimisto ryhtyi toimenpiteisiin valistustoiminnan yksityiskohtaisten määräysten laatimiseksi; valistusupseereiden toimintaa tukemaan ja omaan käyttöön tarkoitettuja käsikirjastoja valmistettiin lisää. (aineisto, 31-34/42) Kirjakeräystä jatkettiin yhteistyötahojen voimin ja kirjastomot mobilisoitiin kirjojen kunnostamiseen. Samalla tehostettiin ajanvietepelien hankintaa ja sopimuksia tehtiin eri tuotantolaitosten kanssa. (aineisto, 38/42)

Vuoden 1942 asemasota loi uusia tarpeita valistustoiminnalle ja jatkuvasti pyrittiin kehittämään uusia toimintamuotoja. Toisaalta toimintamuotojen laajuus ja aktiivisuus oli usein hyvin riippuvaista armeijakuntien ja divisioonien valistusupseerien

aloitteellisuudesta ja osittain myös joukko-osastojen sijainnista. Sodan loppumista ei enää osattu odottaa, talven tuloon varauduttiin ja siihen varustauduttiin myös rintamalla: rakennettiin valistushuoneistoja, kanttiineja ja sotilaskoteja sekä pyrittiin osoittamaan kunnolliset työtilat myös lotille ja sotilaskotisisarille. (aineisto, 80-87/42)

Viihdytystoiminta oli erityisen tärkeä miehistölle, sillä se oli keino irrottaa ajatukset hetkeksi sodan todellisuudesta. Erityisesti taideharrastukset saivat hyvin pian vankan jalansijan miehistön harrastustoiminnassa ja joukkojen keskuudessa perustettiin omia kuoroja, orkestereita ja rintamateattereita. (aineisto, 32/42) Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston (Ttus 2) päällikkö kehotti helmikuussa 1942 valistusupseereita:

...huomioimaan valistustoiminnassaan kaikin käytettävissä olevin keinoin reippaan työn tuoman vaihtelun ja tekemään joukko-osaston komentajille esityksiä muun muassa sopivien työmuotojen keksimisestä ja kilpailuperiaatteen toteuttamisesta. (aineisto, 23/42)

Päämajan ohje huomioitiin ja miehistön keskuudessa järjestettiin usein pienimuotoisia kilpailuja, joiden toisinaan mielikuvitukselliset kisailuaiheet tulivat miehistön, liikuntakasvatusupseerin ja valistusupseerin taholta. Yksinkertaisena kilpailuteemana saattoi olla mm. puunkaato-, hiihto-, jalkapallo-, kirjoitus-, shakki-, tieto-, askartelu- tai erilaiset keräyskilpailut. Päämajan kautta organisoitiin myös koko puolustusvoimia koskevia kilpailumuotoja. Näitä olivat esimerkiksi kirjallisuus- ja musiikkikilpailut, kuten marssilaulu ja sävellyskilpailu, viihtyisin korsukilpailu, rintamarunojen keräys ja erilaiset puhdetyökilpailut. (aineisto, 78/42; 14/43)

Omatoiminen puhdetöiden tekeminen ja sen suosio kasvoi voimakkaasti miehistön keskuudessa ja lopulta puhdetöitä välitettiin lottajärjestöjen kautta kaupalliseen myyntiin. Puhdetoiminnan ”tuotantoa” suunnattiin kotirintaman tarpeiden mukaan ja kansanhuoltoministeriön kanssa standardisoitiin välitettävien tuotteiden hinnat ja laatuvaatimukset. Näitä oli esimerkiksi kirvesvarret, länget ja sahanpääpuut. (aineisto, 13/43) Valistusupseereita kehoitettiin panostamaan valistustyön korkeampaan laatuun eli vapaa-ajan järkevään käyttämiseen eikä miehistön ajan tarkoituksettomaan kuluttamiseen; rintamamiehiä tuli ohjata *enemmänkin hyödyllisempiin henkisiin näpertelytöihin kuten älyllisiin tehtäviin ja liikuntaan.* (aineisto, 64-65/43)

Valistusupseerien ohje- ja neuvontapäivillä huomioitiin nuorten rintamamiesten harrastushaluttomuus, joten heitä kehoitettiin aktivoimaan ja kannustamaan mukaan harrastetoimintaan. (aineisto, 2-5/44)

Toisaalta sodan pitkittyessä alkoi ilmetä puutetta lähes kaikesta materiaalista, joka osaltaan rajoitti valistustoimintamuotoja tai ainakin vaati toisinaan harrastetoiminnan soveltamista. Puutetta oli kunnollisista työ- ja valistusvälineistä, erityisesti valopetroolista, kirjepaperista ja nauloista. Rikkoutuneita valistusvälineitä, erityisesti radioita, ei ehditty korjaamaan riittävän nopeassa tahdissa. (aineisto, 26-28/43) Valistustyön toimintamuodot muotoutuivat ajan myötä enemmän opinto- ja harrastustoiminnaksi sekä moninaisten liikunta-, kilpailu- ja keräystapahtumien tukemiseen. Päämajan taholta esitettiin jatkuvasti panostamista henkiseen harrastamiseen. Sen sijaan ulkopuolisesta viihdytystoiminnasta vastasivat pääasiassa Maan Turva -järjestö sekä Puolustusvoimien viihdytystoimisto tiiviissä yhteistyössä Propaganda Aseveljet ry:n kanssa.

Mielialailmoituksia tarkastellen miehistö ei kuitenkaan mainittavan paljon purnannut huoltoon liittyvistä epäkohdista tai huonoista olosuhteista. He hyväksyivät sen tosiasian, että useimpia kulutustavaroita ja elintarvikkeita säännösteltiin valtion toimesta; samat hyödykkeet olivat jo siviiliväestölläkin ns. ”kortilla”. Mitä pidemmäksi sota muodostui, sitä suuremmaksi kasvoi Suomessa yleinen raaka-ainepula.

Kesäkaudet loivat mahdollisuuden uusille rintamaolosuhteissa järjestetyille harrastemuodoille, joita jälleen pyrittiin tukemaan Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston (Ttus 2) välityksellä ja ohjeistamana. Kesäkuukausina valistustoimintaa painotettiin erityisesti urheilutoimintaan. Sen lisäksi miehistö saattoi harrastaa puhdetöitä, kalastusta, metsästystä, kaniinien hoitoa, puutarhan viljelyyn tai pihkankeruuta. Erilaisia harrastuksia kannustaakseen valistus- ja viihdytystoimisto painatti erityisiä opaskirjasia, kuten ohjeita puutarhahoidosta. Erityisesti kesäkausina valistusupseerien kautta anottiin hevostyövoimaa ja rintamamiehistön apua siviilitöihin, joten kesällä miehiä vapautettiin lomille kotiseuduilleen auttamaan perheitään peltotöissä. (aineisto, 37/43; 55/43) Sotatilanteesta riippuen heitä saatettiin irrottaa myös Aseveljien Liiton organisoimiin talkoisiin ja metsätöihin.

5.3 Alkeiskoulusta akateemisiin tutkintoihin.

Valistustyöhön ja valistusohjeiden menetelmiin sekä toimintamuotoihin sisällytettiin jo puolustusvoimien valistustoiminnan syntyhistoriasta alkaen valistusoppitunnit, joissa tapahtui varsinainen valistustyö. Valistusohjeet pitivät sisällään ns. yleissivistäviä tietoisikun omaisia oppiaineita, kuten isänmaan historiaa, kansalaistietoa ja muita isänmaallisia puheita. Alkuperäisenä tavoitteena oli, että valistusupseerit tai perusyksikön päälliköt pitäisivät miehistölleen oppituntimuotoisia tilaisuuksia eri aihepiireistä, joista oli laadittu valistusohjeisiin valmiita aihealustuksia. (aineisto, 34/39)

Oppituntien tarkoitus tulee olla nimenomaan sotilaiden henkiseen taistelukuntoon kohottavasti vaikuttaminen ja kansamme olemassaolon perusedellytysten perinpohjainen selvittäminen. (aineisto, 62/42)

Sodan aikana valistusoppituntien keskeisinä aiheina olivat isänmaan syntyhistorian eri vaiheet. Suurimpien taisteluiden aikana oli ilmeistä, ettei mitään valistusoppitunteja voitu järjestää ja rintaman tapahtumat ja uutiset nousivat tällöin tärkeimmäksi asiaksi, josta tuli välittää miehistölle tietoa. Toisinaan tilaisuuksista kehkeytyi enemmänkin miehistön ja päällystön tiedotus- ja puhuttelutilaisuus. Toisissa yhtymissä valistusoppitunteja eli kansalaisopetusta ei annettu, syynä oli hajallaan olevat rintamajoukot tai raskas kenttävartiopalvelu. Päämajan valistus- ja viihdytystoimistosta kiellettiin valistustyön suorittaminen ja sen kohdentaminen väsyneeseen ja juuri taisteluista palanneeseen miehistöön. (aineisto, 1/43) Sen sijaan miehistölle jaettiin ”erikoistiedotus” kenttälehtisiä ja niitä käytiin läpi pienimuotoisissa keskustelutilaisuuksissa. Tällä pyrittiin osaltaan kompensoimaan puuttuvaa valistustoimintaa.

Valistustyön oppituntimuotoista vajetta pyrittiin usein kompensoimaan myös muissa toimintamuodoissa, esimerkiksi erilaisissa viihdytystilaisuuksissa. Ohjelmaan yritettiin saada mukaan jotain opettavaista ja ajattelemisen aihetta antavaa. (aineisto, 84/42) Toisaalta valistustyön ensimmäinen ja miehistön kannalta olettavasti tärkein toimintamuoto oli radiotoiminta. Radion ohjelmatarjonta tuki osaltaan valistustyön

luennoivaa toimintamuotoa. Esimerkiksi Yleisradio teki erilaisia yleissivistäviä luentosarjoja ja muutamiiin yhtymiin perustettiin omat kenttäradioasemat, joiden kautta pystyttiin vaikuttamaan merkittävästi miehistölle lähetettävän ohjelman valistukselliseen laatuun. Tästä mainitaan myös valistustoimiston (Ttus 2) päällikön raportissa vuonna 1942 :

Nämä kolme nykyisin toiminnassa olevaa sotilasasemaa (Aunuksen, Keski-Vienan ja Pohjois-Vienan radio) ovat oman alueensa valistus- ja viihdytystyössä hyvin huomattavia apulähteitä sopivine ohjelmistoineen.
(aineisto, 32/42)

Jatkosodan aikana miehistön itseopiskelu sai hyvin vahvan aseman. Toiminta käynnistyi pienimuotoisina harraste- ja opintoryhminä, etupäässä kiinnostusta oli kielikursseihin ja eri käytännön kursseihin. (aineisto, 84/42) Laajenevaa mielenkiintoa oli myös kolmen eri kirjeopiston tarjoamia ja järjestämiä itseopiskelukursseja kohtaan. Sodan muuttuessa asemasodaksi laajeni myös opintotoiminnanmuodot, tosin ei minkään yhtenäisen ohjeen mukaan vaan eri armeijakuntien ja divisioonien miehistön mielenkiinnon, järjestelykyvyn ja omatoimisuuden mukaan. Valistus- ja viihdytystoimisto julkaisi kaksi valistustunti oppisarjaa valistusupseerien omaan luentokäyttöön. (aineisto, 80-81/42) Päämajan komento-osastolle annetussa raportissa toukokuussa 1942 todettiin, että varsinainen valistustoiminta oppitunteineen alkaa viihdytystoiminnan rinnalla saamaan sille kuuluvan sijansa ja päällystön arvonannon sotilaallisessa kasvatustyössä. Samalla haluttiin saada yhtenäistä suuntaviivaa opetustoimintaan. (aineisto, 32/42)

Opiskelutoiminta pääsi vuoden 1942 loppua kohden käyntiin. Järjestettiin kirjekursseja, kieliopintoja ja yhdessä yhtymässä oli myös keskikoulun kurssi ja toisessa yhtymässä iltakoulu luku- ja kirjoitustaidottomia varten. (aineisto, 80-81/42) Äänislinnan opintotoiminnan järjestelyt olivat usein kehitysesityksissä yhtenä edistyksellisenä mallina: heidän Akateemisessa kerhossa jatkettiin korkeakoulututkintojen opiskelua ja annettiin ohjausta sekä oppikirjoja lainaksi. Jo samana vuonna oli akateemisista opiskelijoista moni käynyt suorittamassa tenttejään. Äänislinnan kanttiiniiin oli järjestetty myös keskikoulu. (aineisto, 45-46; 55/43) Heillä oli mahdollisuus oppi-kouluun, jossa oli mahdollisuus myös siirtyä luokalta

toiselle pätevien opettajien johdolla. Valistusupseerien ohje- ja neuvontapäivillä tammikuussa 1943 tiedoksi annettiin edellä mainitut moninaiset opinto-toimintamuodot, joilla kuitenkin ei ollut yhtenäistä toteuttamislinjaa. Tähän tilanteeseen vaadittiinkin tasapuolisuutta ja kaikille kansalaisryhmille eli miehistölle yhtäläistä opiskelumahdollisuutta. (aineisto, 3-5/43) Esitettiin, että sotilaiden koulutus pohjista luodaan ammattiluokitus ja laaditaan suunnitelma opintokerhotoiminnan järjestämiseksi ja siitä edelleen sovellutus rintamaoloihin. Samalla annettiin ohje alokkaiden tietokokeiden järjestämisestä alkeisopetustarpeen kartoittamiseksi. (aineisto, 81-89/43) Tietokokeet toimitettiin valistusupseereille, jotka osaltaan vastasivat sen järjestämisestä uusien saapumiserien tullessa palvelukseen. (aineisto, 89/43)

Helmikuussa 1943 puolustusministeriö ilmoitti valistusohjeessa, että Suomen ylioppilasliiton aloitteesta on saatu sopimus opiskelujaan jatkavien ylioppilaiden kirjahankintojen helpottamiseksi. (aineisto, 9/43) Päämaja suunnitteli yhdessä opetusviranomaisten kanssa myös ylioppilaskirjoitusten uudelleenjärjestämisen ja kartoitti yhtymiltä rintamamiesten osallistumishalukkuuden. Samalla esitettiin mahdollisuutta saada ylioppilaskirjoitusten suorittamispaikka lähemmäs miehistöä eli sotatoimialueen yhteyteen. (aineisto, 1/44)

Koulutustilannetta pohdittiin jälleen maaliskuussa 1943 valistusupseerien ohje- ja neuvontapäivillä. Tällä kertaa kohdistettiin huolestuneisuus niihin nuoriin miehiin, jotka menettivät sodan takia opiskelumahdollisuutensa. Kehityksessä ja opinnoissa jälkeenjääminen nousi neuvontapäivien pohdintojen keskiöön, mietittiin miten armeijassa olevat voisivat hyödyntää rintamalla vapaa-aikansa opiskeluun ja käytiin jopa vertailua Saksan vastaavaan opintojärjestelmään. (aineisto, 45-46/43) Nuorten upseereiden koulutustilanteeseen kiinnitettiin myös huomiota, sillä moni heistä oli joutunut jättämään kouluopintonsa kesken. (aineisto II, 29/43)

Puolustusministeriön ohjeistamana opintotoiminnan toimenpiteiden yhtenäistämisyrittäminen käynnistyi puolustusvoimissa. Oppikoululaisten opintojen edistäminen tuli valistus- ja viihdytystoimiston (Ttus 2) järjestelyn alaiseksi keväällä 1943. (aineisto II, 16/44) Valistusupseeria kehoitettiin tutustumaan kirjeopistojen esittelylehtisiin, koska heidän tuli tarvittaessa antaa oikeaa tietoa opiskeluhaluille rintamamiehille.

(aineisto, 25/43) Valistusupseerien ohje- ja neuvottelupäivillä alustettiin esitys, jossa joukkojen valistusupseerin piti perehtyä opintokerhotoiminnan menettelytapoihin ja tilastollisesti selvittää miestensä ammattiryhmät ja ammattikoulutuksensa. Tämän jälkeen heidän tuli järjestää keskustelutilaisuus, jossa opintokerhotoimintaa esitellään ja pantava alulle kolmen opintokerhon toiminta. Saavutetuista tuloksista tuli tehdä selvitys yhtymien valistusupseereille. (aineisto, 86/43)

Syyskuussa 1943 puolustusministeriö tarkensi ohjeitaan ja edellytti, että valistuksellinen opetustoiminta on ulotettava niin pitkälle, että se saavuttaa jokaisen miehen etulinjasta huoltoportaaseen saakka. Samalla korostettiin valistusupseerien omaa koulutusta ja heidän perehtymistään uusiin erikoiskysymyksiin ja niiden selvittelyihin. Ohjeessa kiinnitettiin huomiota uusien valistusupseerien perehdyttämisen tarpeeseen sekä annettiin erikseen kouluopintojen jatkamista koskevat ohjeet.

Vuonna 1943 Aseveljien Liiton laatiman raportin mukaan vajaa 6000 ase miestä oli ilmoittautunut kirjeopiskelijaksi, kurssisisältöjen painottuessa teknisiin kursseihin, kieliin, maa- ja metsähoitoon, huonerakennukseen, kirjanpitoon, keskikoulun oppimäärään sekä muihin yksittäisiin aloihin. Kurssimaksut järjestettiin pääasiassa niin, että oppilas maksoi puolet kurssista ensin itse ja Aseveljien Liiton tukemana valistusvaroista maksettiin loppuosa kurssin puolella välissä. Tällä saavutettiin se etu, ettei valtio joutunut maksamaan mitään, mikäli opiskelijan opiskeluinto sammui jo opiskelun alkuvaiheessa. Valistusupseerien tehtävä oli osaltaan valvoa kurssin kulkua ja sen säännöllisyyttä. (aineisto II, 38-39/43) Toisaalta opiskelijoiden määrä saattoi olla suurempi, sillä esimerkiksi Merivoimien Esikunnan antaman raportin perusteella koko ”miehistökämpä” saattoi opiskella yhden virallisesti kirjeopistoon ilmoittautuneen asemiehen opetuskirjojen avulla. (aineisto II, 38/43) Valistustyön opetustoimintaan liitettiin myös pakolliseksi säädetty alkeisopetus, joka piti sisällään lukemisen, kirjoituksen ja laskennon.

Alkeisopetuksella tarkoitetaan varusmiesten vaillinaiseksi jääneitä koulutietojen täydentäminen sellaiseksi, että he vaikeuksista pystyvät seuraamaan palvelusaikana suoritettavaa koulutusta ja yleensäkin ajattelu- ja arvostelukyvyn kehittäminen. (aineisto, 41/43)

Alkeisopetuksen opettajina toimivat palkatut miespuoliset kansakouluopettajat, kanta-aliupseerit, jotka olivat saaneet valmennuksen kyseiseen opetustoimintaan tai vakinaisessa palveluksessa olevat reserviupseerikurssin hyväksyttävästi suorittaneet kansakouluopettajat. (aineisto, 39-42/43)

Opintotoiminta sai pysyvän valistuksellisen aseman ja jalansijan myös päämajassa, sillä valistus- ja viihdytystoimistoon vahvuuteen lisättiin koulutyöhön perehtyvä opiskeluasiainupseeri. Arvolta hänen tuli olla kapteeni tai luutnantti ja hänen avuksi kaavailtiin myös sotilasvirkamiestä. Vuoden 1943 lopulla opintotoiminnan laajenevissa vaatimuksissa painotettiin opintotoiminnan mielialaa kohottavaa näkökantaa, jolla se pyrittiin nostamaan yhdeksi valistustyön perustyöksi muun valistustoiminnan rivistöön. Tällöin julkaistiin myös laaja muistio ja ohje rintamaopiskelun järjestämistä varten, jossa yhtymien ja vastaavien tahojen puitteisiin esitettiin järjestettäväksi opiskeluyhtymä. Ohjeen mukaan näissä yhtymissä tuli toimia opintoasiain johtoelin, joissa valistusupseerin johdolla järjestettiin järjestelmällisesti opiskeluasioita ja perustettiin opiskelukeskuksia omiin joukkoihin. Opintoasioita kehoitettiin järjestämään yhteistyössä kouluviranomaisten kanssa ja opintomahdollisuuksia tuli tarjota yhtäläisesti upseeristolle, aliupseeristolle ja miehistölle. (aineisto II, 29-34/43) Vuoden 1943 lopulla päämajassa kiinnitettiin huomiota luentotoimintaan ja joukkoihin toivottiin vierailemaan eri ammattialojen luennoitsijoita. Rintamalle luennoimaan tulevien siviilihenkilöiden käytännön järjestelyt ja valinnat tapahtuivat yhteistoiminnassa valistusupseerien kanssa. (aineisto II, 48/43). Luentotoiminta koettiin tärkeänä ja mielenkiintoisena sekä miehistön että päällystön keskuudessa. Kesäkuussa 1944 valistus- ja viihdytystoimistoon (Ttus 2:n) asetettu opintoasianupseeri välitti eri johtoportaiden komentajien toivomukset luentojen lisäämisestä. Tämän toiminnan edistämiseksi laadittiin luettelo mahdollisista oppilaitoksista ja niiden opettajista. Luettelon tarkoituksena oli helpottaa luennoitsijoiden tilaamista ja toimia yhtymissä tilausten perustana. Samalla kehoitettiin tiedottamaan ja ohjeistamaan asiaa valistusohjeiden välityksellä. (aineisto II, 28/44)

Toukokuussa 1944 pidetyssä neuvottelutilaisuudessa esitettiin jälleen opiskelutoiminnan painottamista yhdenmukaisuus periaatteella. Koulunkäynti suositeltiin

järjestettäväksi vapaaehtoisena siten, että koulutyöhön voitiin käyttää palveluksenluontoisena yksi arkipäivä viikossa. (aineisto II, 22/44) Valistustoimiston kautta koordinoitiin kansakoulujen toimintaa: niiden perustamisvaiheessa valistus-toimisto myönsi kansakouluille toiminnan mahdollistavat alkukäyttövarat, lähinnä materiaalihankintoja varten. (aineisto II, 22/44) Maaliskuussa 1944 annetun raportin mukaan toiminnassa oli 16 rintamaoppikoulua ja niissä oppilaina oli yli tuhat rintamamiestä. Näissä rintamakouluissa toimivat kouluhallituksen valtuuttamat henkilöt opettajina. (aineisto II, 19/44) Opintojärjestelmä oli tasapuolisuuden vaatimuksesta huolimatta silti syrjivä: naiset eivät voineet rintamaoloissa suorittaa oppikoulututkintoja. (aineisto II, 27/44)

Opintotoiminnan järjestäminen kirvoitti useita ehdotuksia myös yhtymien valistusupseereiden taholta. Yhtenäisen ja toimivan opintotoimintamallin löytäminen ei kuitenkaan ollut helppoa, sillä jokaisesta opintojen vaatimustasosta ja erityisjärjestelyihin suostumisesta vastasivat osaltaan eri oppilaitokset. Tällöin puolustusvoimien ja erityisesti Päämajan tiedoitusosaston tehtävänä oli aktiivinen yhteistyö näiden eri koulutustahojen kanssa. Toisaalta koulutustarve oli hyvin monen kirjavaa. Siinä missä osalle miehistöstä oli tarvetta järjestää pakollista alkeisopetusta, jossa annettiin vielä luku- ja kirjoitustaidon perusteita, toiset asemiehet halusivat saada keskikoulunsa päätökseen. Osa asemiehistä toivoi lukion suorittamista ylioppilaskirjoituksineen ja osa asemiehistä kaipasi ammatti- tai yliopistotasoisesta koulutusta. Ammattiopintojen järjestämiseen sotatoimialueelle ei löytynyt ratkaisua vaan lähinnä keskityttiin niiden neuvontatoimintaan, jota antoi Helsingissä Teknillisten ammattien opintoneuvontatoimisto. (aineisto II, 27/44) Vasta jatkosodan viimeisinä vuosina rintamamiesten opintotoiminnan kattava järjestäminen ja siihen liittyvät moninaiset aloitteet nousivat voimakkaasti valistustoiminnan keskiöön.

5. 4 Asemiesten taloudelliset huolet - siviiliasiain neuvontatoimisto

Pitkittynyt sota aiheutti taloudellista ahdinkoa muillekin kuin maaseudun tilallisille rintamamiehille. Toimeentulo ehtyi, eivätkä kaikki saaneet siviilistä palkkaa vaan ainoaksi toimeentulolähteeksi jäi sotapäiväraha. Kentällä tämä ilmeni *erityisesti kaupungeista ja ”yhteiskunnista” kotoisin olevilla miehillä*, joiden omistusasunnon tai vuokra-asunnon velkarästit kasaantuivat. (aineisto, 87/42) Miehistön taloudelliset

huolet huomioitiin korkeimmalla mahdollisella taholla ja ylipäällikkö marsalkka Mannerheim esitti jo helmikuussa 1942 Puolustusministeriölle sotakuukausipalkan korottamista ja maksuajan järjestelyä veroille ja veloille. (aineisto, 5-6/42)

Valistusupseerit joutuivat osaltaan selvittämään asemiesten ja heidän omaistensa taloudelliseen huoltoon liittyviä kysymyksiä, erityisesti vieraillessaan rintamalla miehistön keskuudessa. (aineisto II, 14/43) Tätä työtä helpottaakseen valistusupseerit joutuivat tukeutumaan asevelijärjestöjen apuun, pyytäen heiltä tarkempia ohjeita ja materiaalia:

Kun valistusupseeri työssään joutuu antamaan asemiehille neuvoja vuokra-apua, erikoiskorvausta, sotakuukausipalkkaa y.m. asepalveluksessa olevien taloudellista asemaa koskevissa kysymyksissä... ..asetuksia ja määräyksiä selventävät esimerkit auttaisivat valistusupseeria suuremmalla asiantuntemuksella ohjaamaan miehiä. (aineisto II, 10/43)

Näitä pyyntöjä ja vastauksiin tarvittavia tietoja ei välitetty keskitetysti Päämajan valistus- ja viihdytystoimistosta, vaan kunkin yhtymän valistusupseerit etsivät tarvitsemansa tiedot omia yhteistyöväyliä apuna käyttäen.

Propaganda Aseveljet ry:n aloitteesta perustettiin Helsinkiin Puolustusvoimien viihdytystoimiston yhteyteen vuonna 1942 Asemiesten Siviiliasiain Neuvontatoimisto (ASN), jonka tarkoituksena oli antaa kirjallista tietoa asemiesten mieliä painavien ajankohtaisten kysymysten selvittämisessä. (aineisto, 36/42) Toimiston taholta tehtiin myös useita aloitteita toimenpiteistä vähävaraisten asepalveluksessa olevien asemiesten perheiden toimeentulon parantamiseksi sekä kotiseudun työvoimakysymysten eteenpäin viemiseksi. (aineisto, 36/42)

Asemiesten neuvontatoimistoa esitettiin pian laajennettavaksi myös eri sotatoimiyhtymiin ja samalla keskeisistä kysymyksistä haluttiin yleisluontoisia vastauksia, jotka osaltaan helpottaisivat myös valistusupseerien neuvontatyötä. (aineisto, 51-52/42) Vuoden vaihteessa asevelvollisten huoltoasioihin saatiin taloudellista tilannetta parantavia päätöksiä, joista tiedotettiin mm. asemiehen almanakassa. Kyseisen kirjan levitystä suositeltiin joukko-osastojen perusyksiköihin asti.

Päämajan valistustyön katsauksessa esitettiin toivomus, että joukko-osastojen juristit kiertelisivät korsusta korsuun selostamassa neuvontaan liittyviä asioita samoin kuin ohjeistamassa veroilmoituksen laatimistapaa. (aineisto, 8/43)

Päämajan valistus- ja viihdytystoimisto nosti vuonna 1943 säästäväisyyden valistustyön teemaksi. Suoranaisessa valistustyössä käskettiin korostamaan aineen ja rahan säästämistä, tiedottamista suoritettiin kenttälehtien sekä rintamaradion välityksellä. Miehistölle markkinoitiin myös rintamatiliä, korostaen sen käytön edukkuutta. (aineisto, 64/43)

Monissa divisioonien ja armeijakuntien valistuskertomuksissa tuotiin vuoden 1943 miehistön taloudelliset huolet. Karjalan Armeijan valistusupseeri etsi edistyksellisessä raportissaan taloudellisiin ongelmiin ratkaisuja valistustyön kautta. Raportissaan hän peräänkuulutti käytännöllisiä toimenpiteitä ja keinoja miten rintamaoloissa ja kotona olevien taloudellisen aseman epätasaista heilahtelua voisi estää. Samalla hän muistutti, että talvisodan taloudelliset vahingot yritettiin paikata välirauhan aikana arvioiden määrän seuraavasti:

n. 30-50% mielialaan vaikuttavaista tekijöistä johtuu taloudellisista huolista ja moni työnantajakin on taloudellisen tilanteensa vuoksi pakotettu maksamasta palkkaa sotapalveluksessa olevalle. (aineisto, 19-21/43)

Näihin taloudellisten huolien poistamiseen ei kuitenkaan valistustyön keinoin pystytty vaikuttamaan, koska suurimpana epäkohtana nähtiin miehistölle riittämätön sota-kuukausipalkka.

Aluksi joukkoihin perustettavien neuvontatoimistojen järjestelyt perustuivat yleisluontoisiin perustamiskehotuksiin ja ohjeisiin. Tästä seurasi monenkirjavia toimintamuotoja neuvontatoimistosta asevelineuvolaan. (aineisto, 32/43) Eräässä yhtymässä siviiliasianneuvontatoimisto oli yhdistetty erityiseen asemiestoimistoon. (aineisto, 70/43) Useimmiten rykmenttien neuvontaupseerina toimi mahdollisimman pätevä lakiopintoja suorittanut tai lakiasioihin perehtynyt upseeri. Jollei kyseessä oleviin asioihin pystytty vastaamaan tai käsittelemään paikallisella tasolla siirrettiin ne prikaatin tai armeijakunnan esikuntaan. Tarvittaessa apua pyydettiin Asemiesten

korvauksia, kansanhuoltoa ja avustuksia. (aineisto, 15-17/43) Etualalla kyselyissä olivat siviili- ja sotakuukausien palkkahuolet sekä huoltorahaa koskevat kyselyt. Toisaalta kysymyksien sisällöt heijastelivat aina kyseisen ajanjakson tilannetta tai sen hetkistä akuuttia ongelmaa. Näistä esimerkkinä rintamamiesten huoli elonkorjuun suorittamisesta, mielenkiinto siirtolaisten jättämiin pika-asutustiloihin tai halu saada itselleen viljelysmaata. (aineisto, 17/44)

5.5 Valistusupseerin asema ja valistusohjeet

Valistusupseerien asema, kuten heidän tehtävänsäkin oli jatkuvassa muutostilassa. Heidän merkitystä jouduttiin arvioimaan aina uudestaan vaihtuvien sotatilanteiden takia sekä erityisesti jatkosodan pitkittyessä. Päämaja ohjeisti propagandakäskyssään välittömästi jo talvisodan aattona 10. marraskuuta 1939:

Valistushenkilöstöä täydennettäessä olisi saatava sopivat henkilöt valistusupseereiden vakanssiin ja yhtymien komentajille on esitettävä tarpeelliset siirrot. (aineisto, 49/39)

Sotaa edeltävää historiaa tarkasteltaessa puolustusvoimien valistustyöstä vastasivat sotilaspastorit. Näiden ohjeiden mukaan toimittiin myös valistustoimintaa organisoitaessa 30. marraskuuta 1939 talvisodan syttyessä. Tällöin nähtiin, että hengellinen ja henkinen huolto vastasivat toisiaan, joten valistusupseerin tehtävät sopivat osaltaan sotilaspastorin yleiseen toimenkuvaan. Valistusupseerien tuli hoitaa tehtäviään aluksi pääasiassa oman toimensa ohella, mutta hyvin pian talvisodan syttyessä ja tehtäväkentän laajetessa tehtävää käskettiin hoitamaan joko upseeri tai sotilaspastori. Päämajan antamissa ohjeissa korostettiin myös, että valistusupseerin omatoimisuus on tärkeää, koska tässä vaiheessa ei ollut vielä selkeitä ylhäältä annettuja valistustoimintaohjeita. (aineisto, 1-3/39) Valistustoiminnan saama arvonanto koettiin vähäiseksi ja kentältä saatujen kokemusten perusteella valistusupseerit kokivat, että päällystö aliarvioi propagandaa ja myöhemmin myös muuta valistustoimintaa, kuten myös sen suorittajia. Sitä vastoin ylempien upseerien ja komentajien antama arvonanto koettiin yleisesti myönteisempänä. (aineisto, 12-13/39)

Valistusupseerien käynnistäessä toimintaansa yleisten harjoitusten aikana vuoden 1939 lopulla, tuotti heille vaikeuksia saada toimintansa vaatimat puitteet kohtuullisiksi. Pulaa oli muustakin kuin valistustoimintaohjeista; valistusvälineisiin liittyviä kalustovajeilmoituksia annettiin muun muassa kirjoituskoneista, puhelimista ja monistusvälineistä. Toisinaan valistusupseereilta vaadittiin kärsivällisyyttä ja sitkeyttä työnsä sopeuttamiseksi hyvinkin erilaisiin olosuhteisiin. Armeijakunnan Esikunta raportoi asiasta seuraavasti: *valistusupseerilla on työalaa vaikka kuinka paljon, mutta toimintavaikeudet ovat suuret.* (aineisto, 13/39) Välikauden aikana uusituissa määrävahvuuksissa armeijakuntiin ja prikaatien esikuntiin tulivat valistusupseeri- ja liikuntakasvatusupseerin vakanssit. (aineisto, 28/41) Näihin tehtäviin voitiin nimittää myös siviilihenkilöitä.

Valistustoiminta ei keskeytynyt välikauden ajaksi, vaan päämaja kehotti seuraavasti:

Raskaan sodan raskautta maamme ja maailmantilanteen ollessa edelleenkin uhkaava on kohotettava kiireellisesti kotijoukkojen puolustusvalmiutta henkisessäkin suhteessa. (aineisto, 8-9/40)

Tämä esitys huomioitiin Kotijoukkojen esikunnalle osoitetussa ohjeessa 12. huhtikuuta 1940. Siinä kehoitettiin räätälöimään valistustyön toimintamuotoja miehistön iän, laadun ja olosuhteiden mukaan ja valistusupseereita ottamaan työhönsä avukseen alipäällystön tai miehistön keskuudesta sopivia henkilöitä (aineisto, 8-9/40).

Jatkosota - valistustyön uudet vaatimukset

Taistelutahtoa aiemmin vahvasti ylläpitänyt ”talvisodan henki” ei kyennyt enää kannattelemaan miehistön mielialaa korkealla, koska jatkosota pitkittyi ennakoitua pidemmäksi. Tämän takia valistustoimintaan ja erityisesti valistushenkilöstön määrävahvuuksien lisäämiseen, heidän valitsemiseen ja koulutukseen jouduttiin kiinnittämään entistä enemmän huomiota. Samalla tarkasteltiin myös henkisen huollon ja hengellisen huollon merkitystä, sen sisällöllistä eroavaisuutta ja papiston asemaa alettiin arvioida eri valistustahojen kannanotoissa. Valistustoiminnan

järjestelyjä kehoitettiin suunnittelemaan yhdessä sotilaspastorin kanssa, mikäli he eivät itse toimineet valistusupseereina. (aineisto, 8-9/40)

Jatkosodan hyökkäysvaiheessa valistustoiminta supistui lähes olemattomiin ja toisaalta toimintaa oli mahdotonta myös ylläpitää kiinteiden sisämajoitustilojen puuttuessa. Pataljoonissa ja patteristoissa valistusupseereina toimivat useimmiten sotilaspastorit, perusyksiköissä upseerit ja osaksi myös aliupseerit, oman toimensa ohella. (aineisto 1-4/41) Armeijakuntien valistusupseerit järjestivät omien kykyjensä mukaan alaisensa valistusverkoston niissä puitteissa kuin se heidän näkemykseensä perustuen oli tarpeellista. He pyrkivät laatimaan työohjeita vain viitteellisten, ylhäältäpäin annettujen määräysten avulla. Valistusupseerien sekalaisista komentosuhteista pääsi syntymään ristiriitoja ja samalla eri sotatoimiyhtymissä syntyi eriäviä käsityksiä valistus- ja viihdytystoiminnan tarpeellisuudesta. (aineisto, 12-13/41)

Taistelujen yhä pitkittyessä valistustoimintaa keskitettiin ja lopulta laajan organisaatiouudistuksen kautta perustettiin Päämajan tiedotusosaston alaisuuteen 18. marraskuuta 1941 valistus- ja viihdytystoimisto (Ttus 2). Toimiston tehtäväkentät jakautuivat seuraavasti: materiaalitoimisto, henkinen huoltotoimisto, ohjelmatoimisto, tarkkailutoimisto, taloustoimisto ja komentotoimisto. Tähän asti valistushenkilöstö oli alistettu tiedotusosaston alle ja tiedotuskomppanioiden päälliköt olivat antaneet valistusupseereille erikoisohjeita. Organisaatiouudistuksen yhteydessä kumottiin vanhat komentosuhteisiin liittyvät käskyt ja määritettiin toiminnan selkiyttämiseksi valistustoiminnassa käytettävät virkatiet ja komentotiet. Valistusupseerit tulivat jälleen yksikkönsä komentajan suoranaisiksi alaisiksi ja käskyt ja ohjeet määrättiin lähetettäväksi päämajasta yhtymille komentoteitse. Sitä vastoin valistushenkilöstöllä oli yhä tiedotusosaston kanssa yhteisiä toimintamuotoja, joten heitä yhdisti asetiet. Toimintaa koskevat esitykset, jotka vaativat ylempien johtoportaiden hyväksymisen, määrättiin lähetettäväksi säädettyjä virkateitä käyttäen. Samalla tiedotuskomppanioita kehoitettiin vapauttamaan mahdollisesti lisää työvoimaa ja tukemaan valistusupseereita heidän tehtävissään. (aineisto, 12-15/41)

Päämajan valistus- ja viihdytystoimintaosaston päällikön vuoden 1941 lopulla laatimassa toimintakertomuksessa tuotiin voimakkaasti esille, että valistustehtävät olivat laajentuneet ja kehittyneet, joten pyydettiin kiirehtiviä ratkaisuja

valistushenkilöstön uudelleenjärjestämiseksi. Myös sotatilanne oli edennyt vaiheeseen, jossa vanha valtakunnan raja ylitettiin. Tämä vaikutti osaltaan miehistön mielialaan muuttuen yleistä ilmapiiriä huonommaksi. Raportissa laajennettiin valistusupseerin tehtävät koskemaan kaikkia puolustushaaroja - myös ilmavoimia, joita ei aiemmin määrävahvuuteen oltu kirjattu. Esityksessä toivottiin vakituiseksi komennettuja valistusupseerien apulaisia ja samalla esitettiin pätevyysvaatimukseksi armeijakunnan ja divisioonien valistusupseereille vähintään esipuseerin sekä rykmentin ja pataljoonien valistusupseerille vähintään aliupseerin arvoa. (aineisto, 23-24/41; 29-31/41) Tämä Päämajan komentoesikunnan päällikölle annettu esitys huomioitiin ja päämaja antoi uudet ohjeet jo 16. joulukuuta 1941. Armeijakuntien pyynnöistä huolimatta päämaja ei antanut siunaustaan määrävahvuuksien lisäämiseksi. Sen sijaan annettiin määrävahvuuksien ylitysesitykset ja laadittiin laajennettu luettelo maa-, meri ja ilmavoimien, linnoitusjoukkojen, kotijoukkojen sekä Päämajan sotilashallinto-osaston valistushenkilöstön uusista tavoitemääristä. Esiupseeri käskettiin sijoitettavaksi vain Armeijakunnan Esikuntaan ja Merivoimien Esikuntaan. Karjalan Armeijan valistustoimiston kokoonpanon sai määrätä Karjalan Armeijan Esikunta itse. (aineisto, 17-18/41; 32-33/41) Armeijakunnat ja divisioonat reagoivat nopeasti päämajan laatimiin esityksiin ja uudelleenorganisoivat yhtymiensä esikuntiin valistustoimistot. Samalla ne pyrkivät parantamaan valistustyön toimintaedellytyksiä uusilla määrävahvuudesta annetuilla ylitysesityksillä (aineisto, 19-20/41). Tosin lopulliset vahvuudet jäivät kuitenkin sotatoimiyhtymien omalle vastuulle.

Hengellisestä henkiseen valistustyöhön

Tammikuun 1492 valistustilanteen yleiskatsauksessa todettiin, että valistus-henkilöstöksi on pyritty saamaan kykeneviä ja tarmokkaita henkilöitä ja muutamissa yhtymissä on käytetty apuna myös tiedotuskomppanian henkilöitä. (aineisto 1-2/42) Sotilaspappien asema valistusupseerien tehtävissä nostettiin jälleen tarkastelun aiheeksi. Päämaja puuttui asiaan ja laati ohjeistuksen, jolla haluttiin saada selvennys kentällä toisinaan kiivaiksi käyneisiin keskusteluihin sotilaspastorin asemasta: *sotilaspastori on sielunhoitaja – valistusupseerin tehtävä henkisen taistelukunnan ylläpitäminen ja sen kaikinpuolinen tehostaminen*. Pappia ei voitu sijoittaa valistusupseerin tehtäviin oman toimensa ohella vasten omaa tahtoaan. (aineisto, 11-15/42)

Erityisesti asemasodan aikana valistustoimintaan liitettiin monenkirjavaa viihdytystoimintaa. Tästä seurasi toisinaan, että puolustusvoimien viihdytystoimiston välittämät viihdytyskiertueet aiheuttivat spekulatiota ja keskustelua papiston omantunnonmukaisista oikeuksista ja heiltä vaadittavista työmuodoista. Toiset valistusupseereina toimivat sotilaspastorit kokivat, ettei heidän tehtävänsä ole vastata muun muassa moraalisesti arveluttavista viihdytystoimintamuodosta. Tähän epäkohtaan puututtiin eri kirjelmässä ja kokouksissa, missä tarkasteltiin kriittisesti sotilaspastorien asemaa ja heidän tehtäviään alati laajenevassa ja ”maallisia” arvoja ylläpitävässä valistustoiminnassa. (aineisto, 51/42) Päämaja muistutti valistustyön sisältöä ja valistusupseerin asemaa tarkastellessa, että heidän tehtävä on toimia yhtymissä komentajan neuvonantajana ja oman alansa erikoistuntijana. (aineisto, 27-30/42) Tavoitteena oli, ettei vastuuta valistustyön toimeenpanemisesta säilytetä valistusupseereille vaan valistustoiminnan toimeenpano tuli tapahtua joukko-osastoissa komentajan käskemänä.

Valistusupseerien ohje- ja neuvontapäivillä 31. elokuuta 1942 esitettiin lopullista ja selkeää sotilaspastorien ja valistusupseerien tehtävänjakoa: sotilaspastorin pysyttäytymistä omissa kirkollisissa ja sielunhoidollisissa tehtävissään ja samassa yhteydessä valistusupseereille haluttiin asettaa vaatimus rintamatoimintakokemuksesta. (aineisto, 51-52/42) Tästä huolimatta sotilaspastorit saivat jatkaa kenttäpiispan suostumuksella valistusupseerin tehtäviä oman toimen ohella, jos he katsoivat, ettei heidän varsinainen tehtävänsä siitä kärsi. (aineisto, 13/43) Sotilaspastoreiden ja valistusupseerien vuorovaikutusta ja yhteistyön tärkeyttä korostettiin jatkuvasti valistusohjeissa, jopa siitä erikseen annetuin ohjein, kehottaen heitä yhdessä vierailemaan miehistön luona etulinjoissa ja korsuissa. (aineisto, 15/42) Valistustyön sisältöä ja asemaa pohdittiin usein myös Päämajan kirkollisiasian osaston julkaisussa *Sotilaspappi*. Sotilaspappi -lehtisissä kirjoitettiin pitkiä pohdintoja valistustyön suorittamisesta ja työn jakautumisesta. Samalla tuettiin ajatusta yhteistyön tärkeydestä ja mietittiin valistustyön ja papin työn lähekkäistä sivuamista korostaen, että *hurskasteluun ja papilliseen ylhäisyyteen jäämiseen ei sotilaspastorilla ole varaa* vaikkakin työ asettaa joskus arveluttavaan asemaan. (aineisto II, 21/42) Valistustyön jakamisesta ja toteuttamisesta ei silti päästy yhteisymmärrykseen ja toisaalta papisto ei ilman kritiikkiä myöskään hyväksynyt

heidän syrjäyttämistään valistusupseerien tehtävästä. Erityisesti näree aiheutti valistusoppituntien tuntimäärät ja ohjeiden sisältö. Tästä yhtenä esimerkkinä on vuonna 1942 kenttäpiispan laatima palaute ja Päämajan valistus- ja viihdytystoimistolle osoittama esitys valistusohjeiden uusimisesta:

Sotilaspapistohan on 20 vuoden ajan hoitanut puolustusvoimien valistustyön melkein kokonaisuudessaan. He ovat keskeisimpänä olleet sitä henkeä luomassa, josta nyt kahdessa sodassa on saatu satoa niittää. Nähdäkseni pitäisi sotilaspapistolle sen tähden voida täydellä luottamuksella uskoa suurempikin osuus valistusopetuksessa, kuin mitä ”yksityiskohtaisissa ohjeissa” on tähän saakka heille annettu . (aineisto II, 22/42)

Samalla kenttäpiispa kritisoi yksityiskohtaisia valistusohjeita liian suppeiksi ja toi ilmi tyytymättömyyden, siihen että papiston valistusopetus on valistusohjeissa rajattu vain raittius- ja siveysopin opetukseen.

Jatkuva päämajasta käsin annettu ohjaus ja sotatilanteen vakiintuminen pitkäksi asemasodaksi alkoi muuttaa asenteita valistustyötä kohtaan. Valistustyötä ei koettu enää sodan alkuaikojen propagandaväritteisenä tiedotustoimintana, vaan tilalle oli tullut hyvin moninaista valistus-, harrastus-, koulutus- ja viihdytystoimintaa, jota toteutettiin miehistön sekä myös päällystön keskuudessa. Yhtäältä päin lisääntyneet ohjaukset ja käskyt tuottivat tulosta ja esimerkiksi III Armeijakunnan Esikunta raportoi joulukuussa 1942, että perusyksikköjen päälliköt ja joukkueenjohtajat sekä alempi reserviupseeristo on alkanut ymmärtää valistustyön tulokset ja välttämättömyyden. (aineisto, 83-85/42) Pitkittynyt asemasota asetti valistusupseereille haasteita järjestää rintamamiehille mahdollisuuden kehittää itseään, eikä valistustoiminta sisällöltään voinut olla ainoastaan pelkkää kevyttä ajankulua tarkoitettua viihdykettä. Yleisissä päämajan antamissa valistusohjeissa muistutettiin siitä, että *jokainen yksikön päällikkö on vastuussa valistustyön järjestämisestä ja joukkueenjohtaja on velvollinen myös suorittamaan valistustyötä joukossaan perusyksikön päällikön antamien ohjeiden mukaan.* (aineisto, 68-72/42) Tällä ohjeella haluttiin jälleen kerran siirtää valistuksellista vastuuta myös upseereille ja aliupseereille.

Valistusupseeri moraalinvartijaksi

Valistusupseerien tehtävänä oli jo talvisodan alussa estää vihollisen moraalisesti arveluttavan propagandan leviäminen. Valistusupseerien neuvontapäivillä elokuussa 1942 muistutettiin, että yksi valistusupseerin tehtävistä oli moraalisiin alentavasti vaikuttavien tekijöiden poistaminen. (aineisto, 50/43; 73-77/43) Käytännössä rintamalla tämä tarkoitti usein puuttumista alkoholin väärinkäyttöön, toisinaan sen jakelun lopettamisen uhalla sekä yleisen moraalin höltymisen ehkäisyä.

Asemasodan aikana sodankäynti muodostui miehistölle yksitoikkoiseksi. Toisinaan päällystönkin nähtiin väsyneen ja osittain heidän kykynsä motivoida miehistöä heikkeni, samalla kun sodan päämäärään liittyvät näkemykset hämärtyivät. Kentältä kantautui yhä useammin viestejä alkoholin lisääntyneestä liikkäytöstä. (aineisto, 74/42) Valistusupseerien ohje- ja neuvontapäivillä asiasta raportoitiin seuraavasti:

”Viinankeitto on niinkään tavallista ja osallistuvat siihen jopa päällystönkin kuuluvat henkilöt”. (aineisto 50/43)

Valistusupseerit eivät olleet aina halukkaita puuttumaan kaikkiin näihin päällystön ja miehistön keskuudessa esiin tulleisiin alkoholin väärinkäyttötapauksiin. Tämä aiheutti osaltaan sen, että päämajan taholta annettiin valistusupseereille ankaria moitteita velvollisuuden pakoilusta.

Yhteistoiminta tiivistyi monien eri järjestöjen, yhdistysten ja siviilitahojen kanssa ja yhteistyötä kohdistettiin myös asemiesten kotiseuduille. Kotiseutujen edustajat kävivät tervehtimässä rintamalla oman kotikuntansa miehiä ja vastavuoroisesti myös kotiseuduille lähetettiin viihdyttämään rintamamiehistä koostuvia musiikki- ja teatteriryhmiä. Joukkojen valistusupseeri käskettiin usein näiden vierailujen yhdysmieheksi.

Valistusupseerien ja sotilaspappien tehtäväksi esitettiin armeijakunta tai divisioona portaassa heidän sotatoimialueelle lähetettävien ohjelmanumeroiden mukauttaminen olosuhteisiin sekä tarvittaessa tehtävä ennakkotarkastus. Valistusupseerien toivottiin myös keskusteltavan rintamajoukoille hankittavista elokuvista pappien kanssa. Tällä

tavoin pyrittiin löytämään miehistölle tilanteeseen sopivat viihdytysmuodot ja välttämään tilannetta, että *toinen repii sitä mitä toinen rakentaa.* (aineisto, 14/42) Joukkojen valistusupseerien tuli osaltaan laatia arvioita Puolustusvoimien viihdytystoimiston välittämien viihdytyskiertueiden esitysten sisällöstä, laadusta ja ”moraalisesta tasosta” sekä oman arvionsa tueksi saada myös yleisön arvio. Toisinaan heidän tuli jakaa muutamalle kuulijalle arvostelukaavakkeen ja näiden arvosteluiden keskiarvotulokset annettiin tiedoksi Päämajan viihdytystoimistolle. Tällä menetelmällä viihdytystoimisto sai varmistuksen heidän kautta välitettyjen erilaisten viihdytysryhmien ohjelmatasosta ja varmistua miehistön suhtautumisesta ohjelmatarjontansa kohtaan. (aineisto, 78/41)

Rintamamiesten kotiseudulta tulleiden vierailijoiden käynnit eivät sujuneet aina ilman ongelmia. Useimmiten näiden vierailujen yhteydessä toimitettuihin ja miehistölle osoitettuihin terveisiin kuului elintarvikelähetyksiä sekä alkoholia, joiden tuonti rintamalle oli määrätty kielletyksi. Kotiseututuliaisten epätasainen jakaantuminen maaseudulta kotoisin olevien miesten eduksi, aiheutti osaltaan närää ja kateutta miehistön keskuudessa. Valistusupseereiden käskettiin puuttua miehistölle tuotuihin kiellettyihin alkoholituliaisiiin, jopa kotiseutuvierailujen lopettamisen uhalla. (aineisto, 24/43)

Useamman kerran valistusupseerit joutuivat puuttumaan rintamalla olevien naisten asemaan, useimmiten lottien ja sotilaskotisisarien kohteluun:

Miehistö ja päällystö ei saa juopottelullaan aiheuttaa lotille ja sotilaskotisisarille hankalia tilanteita kutsumalla heitä juominkeihinsa. Kyseisiä naisia sitoo annettu lupaus. Tämän ja useinkin käskyluontoisena annetun kutsun välillä he joutuvat valitsemaan. (aineisto, 50/43)

Valistusupseereita kehoitettiin muistuttamaan myös sotilaskotisisaria ja Lotta Svärd -järjestöä asiasta ja etenkin puhumaan asiasta upseeristolle, jota pidettiin tällaisiin asiantiloihin suurimpana syyllisenä. Alkoholin käyttöön ja seurusteluun liittyvää ongelmaa ei nähty enää väheksyttävänä ilmiönä ja siihen puututtiin tiukemmin vuonna 1943 valistusupseerien ohje- ja neuvontapäivillä. Ongelmaan liittyen pyydettiin Lotta Svärd -järjestön sekä Sotilaskotiliiton edustajia mainitsemaan mitä

määräyksiä ja säännöksiä on olemassa naisjärjestöjen jäsenille sekä myös puolustusministeriön virallista puuttumista asiaan. Valistusupseerien tuli osaltaan ryhtyä *ponteviin* toimenpiteisiin erityisesti upseeriston suhteen ja aikaansaamaan *reilua, selvinpäin tapahtuvaa seurustelua*. (aineisto, 50-51/43) Samoilla ohje- ja neuvontapäivillä kehoitettiin kiinnittämään huomiota jopa miehistön korsujen koristeluun. Ohjeessa kehoitettiin:

hankkia korsujen seinille suomalaista kotia ja suomalaista naista kuvaavia hyviä kuvia, sen sijaan kuin tasottomia saksalaisia ym. värikuvia. (aineisto, 61/43)

Korsujen seinäkoristelun lisäksi valistusupseerit joutuivat puuttumaan myös rintamalehtien sisältöön. Niissä ei saanut käsitellä tai häpäistä avioliittoa loukkaavilla vitseillä. Uskollisuutta ja avioliittomoraalia tuli korostaa ja upseeristoa kehoitettiin osaltaan muistuttamaan miehistöä näistä tärkeistä perhearvoista ja niiden kunnioittamisesta. (aineisto, 60-63/43) Siveystilannetta arvioitiin ja siihenkin puututtiin usein, varsinkin yhtymien valistuskertomuksissa, valistus- ja viihdytystoimiston (Ttus 2) valistustilanteen yleiskatsauksissa sekä valistusupseerien ohje- ja neuvottelupäivillä pidetyissä keskustelufoorumeissa. Valistus- ja viihdytystoimisto toimitti yhtymien valistusupseereille teemallisesti esimerkiksi *kodin viikon* ja *raittiusviikon* ohjelmistoja ja niihin liittyvää aineistoa. (aineisto, 80-81/43) Valistustyön opetustoimintaa tarkastettiin ja siihen liitettiin siveys- ja raittiusopin opetus, opettajina toimivat joukko-osastojen pastorit ja lääkärit. Tähän varattiin käytettäväksi kuusi tuntia, jotka tuli pitää kahden ensimmäisen palvelusviikon kuluessa. (aineisto, 43/43)

Sotatoimiyhtymät saattoivat antaa omat sukupuolimoraaliin liittyvät valvontaohjeensa. Esimerkiksi Aunuksen Ryhmän Esikunnan kolmisivuisessa valvontaohjeessa käytiin läpi mahdollisia esiintulevia ongelmatilanteita ja korostettiin ehdotonta moraalista vastuuta. Erityisesti esimiesasemassa olevia käskettiin valvomaan kaikkia alaisiaan tarvittavin neuvoin ja ojennuksin. Sukupuoliasioihin liittyvissä ongelmatilanteissa kehoitettiin lääkärin, sotilaspastorin ja valistushenkilöstön harkitsevan keinoja kiinteässä yhteistyössä. (aineisto, 20-22/42)

Valistusupseerin valintakriteerit

Ohjesäännöissä asetettiin korkeat valintakriteerit valistusupseereille: ensisijaisesti valistusupseerin piti olla rintamakokemusta omaava maanpuolustushenkinen, pätevä ja miehistön luottamusta herättävä upseeri, ihannetapauksessa ”*joukon suosituin mies*”. Sen lisäksi erikoisvaatimuksiksi esitettiin: *oma-aloitteinen organisaattori, psykologiset kyvyt omaava, järjestelykykyinen, hyvän suullisen- ja kirjallisen esiintymistaidon hallitseva mies*. Valistusupseeri ei saanut tuoda esiin vain omia erityistaitoja vaan tarjoilla erilaisia valistustyön muotoja. (aineisto, 52/42; 68/43; 81/43) Yhtenä vaatimuksena oli riittävä koulutus pohja, kuten lukio ja valistusupseerin tuli olla *iältään ”riittävän” vanha*. Hänen tuli olla ehdottoman isänmaallinen ja *yleiset korkeat moraaliarvot omaava ja samalla miehistölle esimerkkinä omalla toimintansa kautta*. Myös taiteelliset ominaisuudet olivat eduksi. Valistusupseerien oletettiin olevan jatkuvasti tietoisia miehistönsä mielialoista henkilökohtaisten keskustelujen kautta ja tuntevan kenttensä erikoisolosuhteet. Heidän tuli pitää tiivistä yhteyttä sotilaisiin ja vieraila eturintamalla jokaista korsua myöden, huomioiden työssään myös haavoittuneet sotilaat. (aineisto, 71/42)

Valistusupseerin ja sotilaspapin edullisimman vaikutuksen edellytyksenä miehistöön on, että heidän henkilökohtainen rohkeutensa ja elämäntapansa kelpaavat miehen kunnan esikuvaksi. (aineisto, 15/42)

Tosiasiassa näitä kaikkia edellä mainittuja vaatimuksia oli mahdotonta täyttää. Tehtävään ja sen tekijään kohdistuivat jatkuvasti laajenevat, suorastaan kohtuuttomat odotukset. Useimmiten valistustehtäviin halukkaina olivat nuoret, valistustyön suhteen vielä kokemattomat miehet, sitävastoin vanhemman ja kokeneemman upseeriston keskuudessa ei ilmennyt riittävästi halukkuutta ottaa vapaaehtoisesti vastaan valistusupseerin epäkiitolliseksi koettua tehtävää. Näiden Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston asettamien vaatimusten taustalla oli rintamalta kantautuneet palautteet ja samalla yleinen oletamus, että valistustyön sisältö muotoutuu tekijänsä kaltaiseksi. (aineisto, 68-76/43)

Sodan pitkittyessä yhtymien valistusupseerien koulutukseen kiinnitettiin enemmän huomioita, mutta toisaalta heitä oli vaikeaa irrottaa työkiireiden vuoksi pidemmille

koulutuskomennuksille. Tämän takia esitettiin Puolustusministeriön valistusupseerien koulutuspäivillä 31. maaliskuuta 1943, että valistusupseerit on pakotettava itseopiskeluun. Itseopiskelun määräksi esitettiin noin 1-2 tuntia päivässä ja opiskeluaiheiksi mm. sotilaspsykologiaa ja puhetaitoa. (aineisto, 81-87/43) Valistus- ja neuvottelupäivillä korostettiin usein valistusupseerien ”psykologista otetta”. Muistutettiin, että asemasodaksi pysähtynyt sotatilanne oli muuttunut enemmänkin psykologiseksi sodaksi, joka vaatii osaltaan uusia menetelmiä. Upseeriston merkitys henkisen tilan ylläpitäjänä nostettiin esille, joten heillekin haluttiin johtajataitojen kehittämiseen ja psykologiseen sodankäynnin taitoihin lisäkoulutusta. Valistus- ja neuvottelupäivillä jätettiin asiasta lausunto Päämajan koulutusosastolle. (aineisto, 47-48/43)

Valistustoiminnan tuli olla kehottavaa, neuvoa antavaa ja toisinaan myös aloitteellista. (aineisto, 68-73/43) Päämajan valistustoimiston (Ttus 2:n) päällikkö kehotti jälleen 20. lokakuuta 1944 sotatoimiyhtymiä irrottamaan valistushenkilöstöä riittävästi ilman *o.t.o -rasitusta* eli oman toimen ohella tehtävää työtä. Päämajassa oltiin tietoisia valistushenkilöstön jatkuvasta kamppailusta asemansa suhteen ja myös heidän työhönsä kohdistetusta kritiikistä sekä valistustyön ja valistustyöntekijöiden arvostuksen puutteesta. Korostettiin, että henkisen vastuun ja psykologisen työn tulisi olla upseeriston ja aliupeeeriston tehtävä ja sen sijaan valistusupseerien tulisi olla valistusalan ”teknisen työn erikoisupseereita”. Tätä ongelmaa silmälläpitäen Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston päällikkö antoi usein hyvin tiukkasanaista palautetta.

Seuraavassa ote merivoimien neuvottelupäivillä valistusupseereille pidetystä puheesta, heille asetetusta arvovallasta ja tavoitteesta:

”Niin kauan kuin psykologinen silmä on siksi kehittymätön kuin se valitettavasti vielä on, täytyy valistusupseerin liikkua kenttämiehen vaikutusalueella, vieläpä astua hänen varpailleenkin, jos kyseessä on kaikkia järkeviä uudistuksia vastustava jääräpää”. (aineisto, 91/43)

Samassa puheessa myös muistutettiin, että *miehistö ottaa henkistä mittaa päällystöstä*. Näillä ohjeilla Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston suunnasta yritettiin selvittää valistustyön asemaa. Samalla pyrittiin tukemaan ja kannustamaan

valistusupseereita tehtävissään, jotka olivat toisinaan ristiriitaisessa asemassa ja käytännön tilanteissa miehistön ja upseeriston välissä. (aineisto, 90-94/44) Valistusupseereiden tilannetta ja heihin kohdistettua kriittistä asennetta ei luonnollisesti edesauttanut heille asetettu moraalinvartijan rooli ja propagandaksi mielletty toimenkuva. Mielekkäänä tehtävänä ei aina pidetty miehistön mielialojen havainnointia ja siitä ylemmälle taholle raportointia, mikä koettiin toisinaan miehistönkin keskuudessa urkintana. Käytännön kenttätöissä kaikkia annettuja vaatimuksia ei voitu tai haluttu toteuttaa ja vaikka valistusupseerin tehtävät siirtyivät sodan edetessä sotilaspastoreilta upseereille ja useimmiten reservin upseereille, heidän asemansa suhteessa päällystöön ja miehistöön sekä monimuotoiset tehtävät etsivät paikkaansa koko sodan ajan.

Valistusohjeet

Ensimmäinen ohjeellinen julkaisu toimitettiin päämajasta 22. marraskuuta 1939. Tämä ohje oli vaatimaton 8-sivuinen opas, joka oli tarkoitettu jaettavaksi kaikille valistusupseereille komppanioita myöden. *Valistusaineistoa nro 1* sisälsi puheita, lausuttavaksi sopivia runoja, lyhyitä kertomuksia isänmaan historiasta, kansalaistietoutta, psykologista näkemystä propagandan tulkitsemista varten ja valistushenkilöstön itseopiskeluosion. (aineisto, 34-39/39) Näiden ylhäältä annettujen vähäisten aineistojen varassa oman toimen ohella toimivien valistusupseerien tuli luoda oman työnsä sisältö. Kyseisten yleisluontoisten ohjeiden ja aiemmin annetun propagandapainotteisen luentosarjan avulla valistusupseerit joutuivat itse kehittämään oman työnsä sisällön, toimintamuodot ja valistusohjeet. Käytännössä se tarkoitti sitä, että valistusupseereilla ei ollut valmiita työsuunnitelmaa, vaan eri armeijakuntien ja divisioonien valistusupseerit aloittivat usein työnsä tekemällä tarkastusmatkoja tutustuen miehistöön, tehtäväkenttäänsä sekä pataljoonien ja joukko-osastojen valistusupseereihin - pyrkien sitä kautta luomaan joukkoonsa soveltuvat valistusohjeensa. (aineisto, 16/39)

Ylhäältä päin annettujen valistusohjeiden suhteen tilanne pysyi samana jatkosotaan asti, jolloin Päämajan tiedoitusosastolla paneuduttiin enemmän valistusohjeiden sisältöön. Sitä vastoin yksittäisten divisioonien ja armeijakuntien valistusupseerit saattoivat laatia hyvinkin laajoja valistussuunnitelmia valistustyön järjestämiseksi.

Näistä erityisen kattavat oli muun muassa 1. divisioonan sekä 21. divisioonan valistusupseereiden vuonna 1940 laatimat suunnitelmat työn toteuttamiseksi. (aineisto, 40-44/40) Poikkeuksena oli Kotijoukkojen Esikunta, joka sai valistustoimintansa järjestettyä suhteellisen nopeasti. Heti toiminnan käynnistyessä heillä oli jo vakiintunut valistusverkosto vakituksine valistusohjaajineen ja sodan alkaessa ne kykenivät nopeaan reagointiin *tihentäen rauhanajan valistusverkostoa kyläosaston puitteisiin saakka*. (aineisto, 24-27/40)

Päämajan tiedotusosasto julkaisi 13. joulukuuta 1941 laajan ohjeen nimeltä *Sodan-aikaisen valistus- ja viihdytystyön suorittaminen*. Tarkasti laaditussa ohjeessa eriteltiin työkentiksi rintamajoukkojen valistustyö sekä kotijoukkojen valistustyö. Rintamajoukkojen valistustyö jaoteltiin vielä tarkemmin miehistön sijainnin perusteella: etulinjajoukkojen valistus- ja viihdytystyö, levossa olevien joukkojen valistus- ja viihdytystoiminta, kasarmimajoituksessa olevien joukkojen sekä kenttä- ja sotasairaaloitten valistustoiminta. Myös kotijoukkojen valistustyö jaoteltiin seuraavanlaisesti: 1. Kotijoukkojen Esikunnan alaisten sotatoimijoukkojen ja muodostelmien valistustyö. 2. Kotiseudun valistustyö, jakaantuen sanomalehdistön valistustyön suuntaukseen, yleisradio-ohjelmien keskittämiseen sekä kokonaisu suunnitelman aiheuttamiin toimenpiteisiin. (aineisto, 22/41) Tämä ohje osoitti itsessään, kuinka laajalla kentällä valistusupseerien tuli toimia, puhumattakaan heille osoitettujen tehtävien laajuudesta.

Päämajassa marraskuussa 1941 tehty organisaatiouudistus selvensi ja tehosti merkittävästi tiedotusosaston alaisuuteen perustetun valistus- ja viihdytystoimiston toimintaa ja kehitti myös tiedotusta ja koulutusta suhteessa sotatoimiyhtymien valistusupseereihin. Toimisto jakaantui Päämajan valistus- ja viihdytystoimistoon (Ttus 2) ja Helsingin alatoimistoon (Ttus.2H). Näiden molempien toimistojen päällikkönä toimi Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston (Ttus 2) päällikkö. Toimiston tehtävänä oli ohjata ja valvoa puolustusvoimissa tapahtuvaa valistus- ja viihdytystoimintaa komentoteitse yhtymille annettavina käskyinä ja ohjeilla. Sen lisäksi toimiston tuli ylläpitää joukkojen ja kotirintaman henkistä yhteistoimintaa käyttäen asetietä Valistus- ja viihdytystoimiston (Ttus 2) ja eri sotatoimiyhtymien valistushenkilöstön välillä. Helsingin alatoimiston (Ttus.2H) tehtävänä oli hankkia ja järjestää joukoille viihdytyskiertueita, elokuvakoneita ja -materiaalia, radio-

vastaanottimia, kirjastoja, sanoma- ja aikakauslehtiä sekä muuta viihdytysmateriaalia yhtymien valistusupseerien tekemien tilausten pohjalta. (aineisto, 36/41)

Päämaja toimitti jatkuvasti uusia täydennyksiä valistustehtäviin erikseen laatimin ja useasti vuodessa julkaistuin valistusohjein. Päämajan laatimat valistusohjeet muotoutuivat lopulta monikymmen -sivuiseksi opasvihkoseksi, johon oli kirjattu valistustyön tarkoitus, periaatteet, suorittajat, asema, vastuu, menetelmät, toimintamuodot sekä valistusupseerien yleiset ja erikoistehtävät. Valistustyön ja -ohjeiden ydin kiteytyy hyvin Kannaksen Ryhmän valistusohjeiden johdannossa:

Sodanaikainen valistustyö on luonteeltaan toisaalta määrätietoista kasvatus- ja opetustoimintaa, toisaalta opintokerho- ja yhdistystoimintaan rinnastettavaa hyviä harrastuksia herättävää ja ylläpitävää toimintaa, joka vapauttaa miehet taistelukuntoa lamauttavasta joutilaisuudesta. (aineisto, 57/42)

Tämä osoittaa kuinka laaja-alaiseksi kentäksi valistustoiminta käsitettiin jo vuonna 1942 ja samalla valistustoiminnalle annettiin laajat toimintamahdollisuudet. Päällimmäisenä tavoitteeksi asetettiin miehistön kannustaminen ja heitä tuli tukea eri vapaa-aikaharrastuksiin. Valistustoiminnan suorittamisesta ei määrätty vastaamaan ainoastaan valistusupseerit, vaan sen lisäksi jokainen ryhmänjohtaja veloitettiin vastaamaan joukkueensa taisteluhengestä. Perusyksikön päällikön tuli vastata valistustyön suorittamisesta omassa perusyksikössään. Vasta joukkoyksiköstä ylöspäin eli pataljoonissa, joukko-osastoissa, divisioonissa sekä armeijakunnissa valistustyöstä vastasi valistusupseeriksi määrätty henkilö (aineisto, 68/42). Mitä suuremman joukkoyksikön valistustoiminnallisesta vastuusta oli kyse sitä hallinnollisemmaksi työksi valistusupseerien tehtävät muotoutuivat ja etäämmälle kentän rintamasotilaiden keskuudessa suoritetusta valistustyöstä. Jokaisen valistusupseerin tuli laatia ja täyttää toiminnastaan tarkka valistus- ja viihdytystoiminnan tilastointilomake ja antaa se kuukausittain tiedoksi Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston päällikölle.

Valistusupseerien ohje - ja neuvontapäivät

Valistusupseerien ohje- ja neuvontapäivät, jotka myöhemmin nimitettiin neuvottelupäiviksi, olivat valistustyön kehitystä silmälläpitäen keskeinen, useimmiten kolmipäiväinen, seminaarimuotoinen kokous. Neuvottelupäivillä olivat kutsuttuina yhtymien, ryhmien ja eri osastojen valistushenkilöstöä ja erikseen nimettyjä kutsuvieraita upseereista sotilasvirkamiehiin ja eri yhteistyötahojen edustajia, riippuen kulloisenkin kokouksen sisällöstä. Puheenjohtajana kokouksessa toimi Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston päällikkö. Neuvottelupäivät sisälsivät yleensä tilannekatsauksia ja selostuksia eri ohjelmatoimistojen alalta. Toisen neuvottelupäivän sisältö koostui eri henkilöiden etukäteen laatimista useamman aihepiirin alustuksista. Niissä eri sotatoimiyhtymien valistusupseerit kertoivat esiintulleista epäkohdista, sekä omien yhtymien valistustoimintaan liittyvistä uudistuksista ja kehityskohteista. Tässä esimerkkinä II Armeijakunnassa vuonna 1944 pidettyjen omien neuvottelupäivien esitelmien ja alustusten aiheet:

Valistustyö taisteluvaiheen aikana. Joukkojen osallistuminen asevelityöhön. Etulinjajoukkojen mieliala nykyhetkellä. Valistustyö etulinjan komppanioissa. Vanginsieppaus. Mitä lotat odottavat valistusupseereilta. Mitä sotilaskotisisaret odottavat valistusupseereilta. Puhdetyön nykyinen suuntaus. Ammattiopetuksen järjestäminen joukoissa. Rintamaradion ohjelmisto. Tämän hetken urheilukysymyksiä. (aineisto II, 5/44)

Näitä kulloinkin ajankohtaisia asioita pohdittiin laajassa keskustelufoorumissa, mikä usein tuotti uusia edistyksellisiä näkökulmia, viritti uusia aloitteita ja myös suhteellisen nopeasti toimeenpantavia uudistusesityksiä.

Päämajan neuvottelupäivien mallia ja sen sisällöllisen annin järjestelmällisempää hyödyntämistä alustettiin käytettäväksi vasta Päämajan valistusupseerin neuvottelupäivillä 6. helmikuuta 1944. Tällöin käytiin läpi muun muassa II Armeijakunnan valistusupseerin laatima esitys ”valistusupseerien koulutus yhtymissä”, joka esitettiin toteuttavaksi muissakin sotatoimiyhtymissä. Tämän esityksen mukaan yhtymien valistusupseerin tuli järjestää välittömästi päämajan kokouksen jälkeen neuvottelupäivät divisioonaportaassa rykmenttien ja pataljoonien valistusupseereille.

Kyseisille neuvottelupäiville esitettiin otettavaksi omissa yhtymissä esiintyvät erilliskysymykset sekä samat pääteemat, joita oli aiemmin käsitelty Päämajan neuvottelupäivillä. Rykmenttien valistusupseereille annettiin tehtäväksi järjestää pataljoonan valistusupseereille kerran kuukaudessa noin 3-4 tuntia kestäviä neuvottelutilaisuuksia, jolloin keskusteltiin tulevan kuukauden toiminnasta. Näihin tilaisuuksiin esitettiin kutsuttavaksi myös sotilaspapistoa yhteistoiminnan kiinteyttämiseksi. Samalla esitettiin toivomus, että päämajan toimesta ryhdyttäisiin ensi tilassa valistusupseerien koulutuksen suunnitteluun ja järjestämiseen. (aineisto, 6/44).

Päämaja reagoi nopeasti tähän valistusupseerien neuvottelupäivillä annettuun esitykseen ja Puolustusvoimien tiedoitusosaston toimesta järjestettiin maaliskuu- ja huhtikuussa vuonna 1944 valistusupseeri kurssit I ja II, jotka oli tarkoitettu rykmenttien ja pataljoonien valistusupseereille. Kurssin tarkoituksena oli antaa yhtenäinen valistustyön suuntaviivojen mukainen peruskoulutus ja valmius taistelutilanteen mukaiseen työskentelyyn. Oppilaiksi komennettavilla tuli olla jo kokemusta valistustyöstä ja edellytykset jäädä valistusupseereiksi. (aineisto II, 9/44) Näitä merkittäviä valistustyön edistysaskia ei kuitenkaan kauan ehditty hyödyntää, sillä kaikkiin sotilasyksiköiden johtoportaisiin kohdistettu ja niissä tapahtuva valistusupseerien keskitetty kouluttaminen sai sysäyksen vasta jatkosodan viimeisenä kuukausina vuonna 1944.

5. 6 Valistusupseerien yhteistyötahot

Valistustoiminnan käynnistämisen edellytyksenä oli alusta alkaen tiivis yhteistyö erityisesti järjestöjen ja yhdistysten kanssa sekä kunkin valistusupseerin yhteistoiminta sotatoimialueensa eri tahojen kanssa. Yhtenä yhteistyön tukimuotona oli sodan alettua sotatoimialueen yksityisten henkilöiden sekä yritysten antamat valistusvälineistö lahjoitukset, erityisesti kirjoja kerätessä. Keräystoiminta jatkui aktiivisena vielä jatkosodan alkuun asti ja yksityisten henkilöiden ja liikkeiden antamat vaate-, tavara- ja raha-avustukset loivat edellytykset valistustyön alkuun saattamiselle. (aineisto, 1-10/39; 17-18/39; 8-9/40)

Yleisten harjoitusten alkaessa vuoden 1939 lopulla Sotilaskotiliitto ja Lotta Svärd -yhdistys järjestäytyivät nopeasti. Ne muotoutuivat koko sodan ajaksi hyvin kiinteäksi ja merkittäväksi osaksi puolustusvoimien vapaaehtoistyöhön perustuvaa huoltotoimintaa. Päämaja kävi tiivistä yhteydenpitoa eri järjestötahojen kanssa kartoittaen heidän toimintamahdollisuuksiaan. Samalla järjestöt raportoivat suoraan päämajaan sotilaskotiensa/korsujensa perustamistilanteesta ja saavutetuista keräystavoitteesta. (aineisto, 17-27/39; 30/39) Merkittävä aloite yhteistoiminnan organisoinnille saatiin, kun lokakuussa 1939 Puolustusvoimien sanomatoimistosta raportoitiin seuraavasti:

Valistustoimesta huolehtivat elimet eivät voi, työn tavattoman laajuuden vuoksi tarpeeksi tehokkaasti suorittaa tehtävänsä olematta kiinteässä vuorovaikutuksessa maan huoltoviranomaisten kanssa ja saamatta välitöntä tukea erilaisilta järjestöiltä, joiden toimiala tavalla tai toisella liittyy avustus- tai valistustoimintaan. (aineisto, 17/39)

Tämän johdosta Puolustusvoimien sanomatoimistoon kutsuttiin sotilasviranomaiset, Sosiaaliministeriö ja merkittävä joukko kansalaisjärjestöjä ja eri yhdistysten edustajia. Kokouksen päällimmäisenä tavoitteena oli saada kotialueen henkisen ja aineellisen huollon johto keskitettyä. Valistustoimintaa kotialueella suorittavan elimen avuksi perustettiin neuvottelukunta, johon järjestöt asettivat omat edustajansa ja tätä kautta saivat työhönsä selkeät suuntaviivat. Periaatteena oli, *että mahdollisimman laajat kansalaispiirit saadaan vedettyä mukaan toimintaan.* (aineisto, 18/39) Päämajan ja Yliesikunnan kutsumana 20. marraskuuta 1939 pidettiin jälleen kokous, johon oli kutsuttu kaikki tärkeimmät järjestöt, jotka olivat enimmäkseen naisjärjestöjä. Kutsutut järjestö- ja yhdistystahot olivat: Kenraali Mannerheimin Lastensuojeluliitto, Suomen Sotilaskotiliitto, Suomalainen Marttaliitto, Finlands-Svenska Marthaförbund, Sosiaalidemoraattinen Työläisnaisliitto, Lotta Svärd -yhdistys, Suomen Nuorison Liitto, Vapaaehtoisten Maanpuolustusjärjestöjen Yhteisvaliokunta, Maatalousseurojen Keskusliitto, Finlands Svenska Ungdomsförbun ja Maatalousnaisten Keskusjohtokunta. Tämän kokouksen oli määrä perustaa esikuntien yhteyteen erinäiset valistusjärjestöt kaikissa portaissa. (aineisto, 24-27/39) Järjestöt ja yhdistykset olivat valmiita kautta linjan yhteistyöhön ja saivat osaltaan keskitettyä ja selkiinnytettyä omaa toimintaansa.

Eri järjestöt, seurat ja liitot järjestivät osaltaan päällekkäin ja hajanaisesti maanpuolustuksen hyväksi erilaisia kampanjoita ja keräyksiä. Kotijoukkojen Esikunta pyysi joulukuussa 1941 myös avustustoiminnan keskittämistä, jottei avustustoiminta menisi ristiin. Kotijoukkojen Esikunnan valistusohjaajat toivoivat yhteistoimintaa suojeluskuntapiirien valistusohjaajien sekä mm. Suomen Huollon sekä Aseveljien Liiton välille. (aineisto, 24/41) Kerätyt varat ohjeistettiin keskittämään ja lähettämään Suomen Huollon kautta, jolloin se pystyi kontrolloimaan ja tasaamaan varoja avustuksen kohteille. (aineisto, 18-19/42)

Aseveljet

Aseveljien Liitto muotoutui yhdeksi tärkeimmäksi yhteistyötahoksi heti jatkosodan alettua. Aseveljien toimeenpanemana Suomen Talkoot yhdistys aloitti toimintansa vuonna 1941 ja sen organisointi tapahtui keskitetysti kunnissa eri järjestötahojen kanssa. Puolustusvoimilla ei ollut aina varaa irrottaa miehiään rintamalta, mutta siitä huolimatta Aseveljien Liiton toimintaa pyrittiin tukemaan kaikin mahdollisin keinoin. Miehistön keskuudessa haluttiin auttaa erityisesti haavoittuneita aseveljiä ja sekä heidän perheitään. Toisinaan valistusupseerit toimivat Aseveljien Liiton suuntaan yhdymiehenä ja osaltaan järjestivät rintamamiesten keskuudessa Aseveljien Liiton toimeenpanemia rahakeräyksiä. Esimerkiksi Armeijakunta kertoo kausiraportissaan vuonna 1942 keränneensä miehistön keskuudessa aseveliperheiden hyväksi 1.5 miljoonaa markkaa. (aineisto, 7-10/42) Toisaalta Aseveljien Liiton keräys ei jäänyt kertaluontoiseksi, vaan niitä järjestettiin rintamamiesten keskuudessa ja joissakin yhtymissä hyvin usein. Tästä seurasi, että toistuvat keräykset aiheuttivat kyllästymistä miehistön keskuudessa. (aineisto, 16-17/42) Esimerkiksi keräysten osalta merivoimien valistusupseeri esitti omassa Helsingin asevelipiirille pitämässä yhteistoiminta alustuksessa marraskuussa 1943, ettei aloitteita enää uusista asevelikeräyksistä tulisi tehdä. (aineisto II, 1/43) Keräysvarojen kohdistamiseen liittyi osaltaan päällekkäisyyksiä, sillä joissain joukko-osastoissa miehistö olisi halunnut kohdistaa avustuksensa suoraan jollekin tietylle taholle ilman välikäsiä. Tällä toiminnalla pyrittiin varmistamaan, että avustus menee sinne mihin he sen ovat halunneet. Nämä suorat avustuseräykset taas aiheuttivat ongelmia vastaavasti Aseveljien Liitossa, koska samat henkilöt saattoivat saada päällekkäisiä avustuksia,

toisten avuntarpeessa olevien jääden kokonaan ilman avustuksia. Tätä asiaa pohdittiin valistusupseerien ohje- ja neuvontapäivillä vuonna 1943, sillä ongelma nähtiin vakavana ja sen laajuisena, että siihen piti löytää ratkaisu nopeasti. Yhtenä tärkeänä keinona nähtiin miehistöön kohdistuva valistuksellinen propaganda, jolla saataisiin aikaan miehistön ajattelutavan muutos ja ymmärrys, että suoraan kohdistettu apu saattoi enemmänkin aiheuttaa vahinkoa kuin tuottaa hyötyä:

Rahat saattavat joutua varsinkin sellaisten pienissä oloissa eläneiden naisten käsiin, jotka eivät ole tottuneet käsittelemään suuria rahasummia. Ja on vaara että niitä käytetään epätarkoituksenmukaisesti. Juuri tämä seikka onkin johtanut siihen, ettei aseveljet anna koko avustusta rahassa vaan ostokortteina, rakennusapuna. (aineisto, 72/43)

Rahojen väärän kohdentamisen välttämiseksi esitettiin myös mahdollisia paikallisia jakoluetteloita, joilla voisi osoittaa kenelle avustusta halutaan kohdentaa ja näin aseveljet kykenisivät tarkastamaan mahdollisten kohteiden todellisen avuntarpeen. (aineisto, 72-73/43)

Mitä pidemmäksi jatkosota eteni sitä kiinteämmäksi ja tärkeämmäksi yhteistyö aseveliyhdistyksien kanssa koettiin. Vuonna 1943 yhtymien valistusupseerien koulutussuunnitelmissa esitettiin, että pataljoonan valistusupseerin tehtävänä on pitää jokaisessa perusyksikössä oppitunti aseveljien huoltotyöstä ja sen lisäksi otettava kirjeellisesti yhteyttä paikalliseen aseveliyhdistykseen. Tämän lisäksi valistusupseerit olivat velvoitettuja seuraamaan yksiköissä tehtävää asevelitoimintaa ja tarpeen tullen sitä oli tehostettava omilla ohjeilla. (aineisto, 86/43) Yhtymien valistusupseerit osallistuivat ahkerasti paikallisten aseveliyhdistysten kokouksiin, joissa käsiteltiin rintamamiehiin kohdistetun valistustoiminnan ja asevelijärjestön yhteistoimintamuotoja.

Usein yhtymien valistustoimistot vastasivat Aseveljien Liitolta tulleisiin anomuksiin ja kehottivat valistusupseereita auttamaan sotilastyövoiman järjestämisestä maa- ja metsätalouden tarpeeseen. Suomen Aseveliliitto esitti päämajalle huhtikuussa 1942 joukko-osastojen osallistumista talkootöihin. Tähän pyyntöön vastaus oli kielteinen, perusteena oli tarve pitää miehistö rintamalla sotilaallisissa tehtävissä ja lepoajan

hyödyntämistä joukkojen välttämättömään lepovuoroon ja joukkojen omiin täydennys- ja kunnostamistehtäviin. Samalla päämajasta muistutettiin, että ovat vapauttaneet huomattavia miesmääriä ja hevosia kevään peltotöihin. Toisaalta asiasta ei laadittu suoranaista käskyä, vaan erillisen ohje, jossa päämaja jätti järjestely- ja koulutuskeskuksille sekä varikkokomppanioille harkintavallan. Sen mukaan he saivat asettaa miehiä ja hevosia talkootöihin. (aineisto II, 5/42) Päämajan komento- toimiston ja valistustoimiston (Ttus 2:n) päälliköt tarkensivat edellistä ohjetta ja tukivat ajatusta, että valistustoimintaa käytetään tähän *työn välttämättömyyden valaisemiseen*. Asiasta päätettiin painattaa erikseen valistustyön erikoistiedotusohje ja Kotijoukkojen valistustoimistoa käskettiin pyytää asiasta lisätietoa Suomen Aseveljien Liitolta sekä Suomen Talkoilta. (aineisto II, 6-7 /42) Näitä talkoo- toimintoja tehostaakseen valistusupseerit saattoivat järjestää myös erilaisia pieni- muotoisia kilpailuja, joiden avulla kohotettiin työtehoa ja intoa. (aineisto, 23/42) Esimerkiksi Laatokan Rannikkoprikaatin antamassa valistusohjeessa 4/43 korostettiin, että maanviljelys- ja muuta talkootoimintaa siviiliväestön hyväksi on tuettava kaikin keinoin veto- ja miestyövoimaa järjestämällä. Auttamisperusteiksi prikaati määritteli sotaleskiperheet, invalidiperheet sekä sellaiset taloudet, josta kaikki työkykyiset miehet ovat asepalveluksessa ja muut talkooavun tarpeessa olevat. Valistusohjeissa tarkennetaan seuraavasti:

Yksiköittemme talkooapu on koetettava antaa niille, jotka kipeimmin sitä tarvitsevat eikä suuriäänisimmille etuilijoille. (aineisto, 72/43)

Valistusohjeissa muistutettiin samalla, että suomalainen aseveljeys on tekojen aseveljeyttä. Valistustyöllä kannustettiin rintamamiehiä osallistumaan puhdetoimintaan, jossa valmistettiin kaatuneiden aseveljien lapsille leikkikaluja, valistustoimiston jakaessa tätä varten rakennus- ja malliohjeita. (aineisto, 79/42) Joukko-osastojen kotiseuduille suoritettiin vierailuja erilaisin mielialaa kohottavin ohjelmallisoin kiertuekäynnein, joista saadut tulot tilitettiin osaltaan paikkakunnan suojelukuntapiirin kautta asevelityöhön.

Aseveljien Liitto teki rintamamiehienkin hyvinvointia tukevaa keräys- ja viihdytystyötä ja osallistui erimerkiksi rintamamiehille tarkoitettuun kirjakeräykseen Propaganda Aseveljien ry:n kanssa. (aineisto, 24/42) Aseveljien Liitto tuki myös

tunnollisesti opiskelleita rintamamiehiä, myöntäen heille opintoja tukevia apurahoja. (aineisto, 44/43) Vakiintuneeksi toimintamuodoksi muodostuivat Aseveljien Liiton ja Propaganda Aseveljien ry:n toimesta järjestetyt toivekonsertit ja asemiesillat, joista kehittyi miehistölle yksi tärkeimmistä sodanajan viihdytysmuodoista. Asemiesilloissa esitettiin monipuolista ja valistuksellista ja toisinaan arvovaltaisten vieraiden tähdittämää viihdytysohjelmaa. Toisinaan tilaisuuden radioitiin ja asemiesiltojen merkitys oli merkittävä armeijan ja kotiseudun keskinäisessä vuorovaikutuksessa sekä varojen hankkimiskeinona armeijan viihdytystarpeisiin. (aineisto, 36/42; 3-5/43; aineisto II, 2/42)

Valistusupseerien ohje- ja neuvontapäivillä vuonna 1943 tuotiin esiin, että jokaiseen Suojeluskuntapiirin Esikuntaan oli asetettu upseeri, jonka yksinomaisena tehtävänä on auttaa kaatuneiden ja invalidien huoltoasioiden hoidossa. Tämän lisäksi kaikissa paikallisissa aseveliyhdistyksissä oli joku henkilö velvoitettu selvittämään huoltoasioita ja auttamaan niissä aseveljiä. (aineisto, 52/43) Valistusupseerit tekivät yhteistoimintaa myös Sotainvalidien Veljesliiton kanssa. He auttoivat esimerkiksi valistusvälineistön, erityisesti soitinten, kunnostuksessa ja välittivät miehistön keskuudesta valmistuneita puhdetöitä myyntiin.

Joulukuussa 1943 merivoimien valistusupseeri toi esiin asevelipiirin neuvottelutilaisuudessa pitämässään puheenvuorossa, että valistusupseereita hyödyttäisivät tiedot asemiesten ja heidän omaistensa taloudellista huoltoa koskevissa kysymyksissä. Merivoimien valistusupseeri korosti, että valistusupseeri joutuu työssään antamaan usein asemiehille neuvoja erilaisissa asemiesten taloudellista asemaa koskevissa kysymyksissä. Puheessaan hän muistutti, että *kaikki asevelijärjestöillä oleva aineisto, kuten numerotieto, huoltoasioita ja yksittäisiä tapauksia koskevat ohjeet tarpeellisia valistusupseerien kenttätöissäkin.* (aineisto II, 10/43)

Valistusupseerit loivat sodan pitkittyessä kiinteät yhteistyöverkostot paikallisten aseveliyhdistysten kanssa. Aseveljien Liiton ja Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston (Ttus2) aloitteellisen ja hyvän yhteistyön avulla kehitettiin jatkuvasti uusia rintamamiesten olosuhteita ja heidän perheiden huoltoa koskevia toimintamuotoja. Usein nämä kehitysajat vakiintuivat nopeasti osaksi puolustusvoimien valistustoimintaa.

Lotat ja sotilaskotisisaret

Valistustoimintaa ajatellen oli tärkeää saada kohtuulliset sisämajoitustilat. Huomion ansaitsee silti miehistön tyytyväisyys vaatimattomissakin olosuhteisissa - erityisesti sodan alettua, jolloin varustus- ja majoituspuitteet olivat hyvin alkeelliset. Päämajassa panostettiin nopeasti miehistön fyysisten olosuhteiden kohentamiseen ja huollon kehittämiseen. Sitä kautta mahdollistettiin myös miehistön yleisen mielialan nostaminen, joka osaltaan loi paremmat edellytykset vastaanottavaiselle ja onnistuneelle valistustoiminnalle. Sotilaskoteja tai lottakanttiineja perustettiin hyvin nopeaan tahtiin ja järjestelyt etenivät niin, että jokaiseen rykmenttiin tai vastaavaan saatiin oman kanttiini joulukuussa 1941. (aineisto, 29-31/41) Tämän jälkeen kiinteitä tai kiertäviä kanttiineja pyrittiin perustamaan myös etulinjan miehille.

Joulun aikaan päämaja lähestyi Kotijoukkojen Esikunnan huoltotoimistoa pyytäen organisoimaan valtakunnallisen lahjapakettien keräyksen. Kotijoukkojen Esikunta laati keräysjärjestelyt ja lahjapakettien keräysvastuun ottivat Lotta Svärd -järjestö, Sotilaskotiliitto, Suomalainen Marttaliitto, Maatalousnaiset, Sosiaalidemokraattinen työläisnaisliitto ja Rannikkosotilaiden Huoltoyhdistys. Keräystavoitteeksi asetettiin 60 000 pakettia, joiden ensisijaisena saajana olivat haavoittuneet rintamamiehet sotilassairaaloissa ja muissa eristyksissä tai vaikeissa paikoissa olevat rintamamiehet. (aineisto, 38-42/42; 67/43; aineisto II, 14/42) Valistusupseerit kartoittivat ja organisoivat lahjojen jakamisen annetuin ohjein omissa joukko-osastoissaan. Tämä laajamuotoinen ”tuntemattoman sotilaan” joululahjapakettikeräys toteutettiin vuosina 1942 ja 1943.

Yhteistyö sotilaskotisisarten ja lottien kanssa oli sodan alusta alkaen hyvin kiinteää ja sodan pitkittyessä toimintamuodot laajenivat. Yhteistyötä tehtiin hyvin monin tavoin erityisesti Lotta Svärd -järjestön kanssa, joka rekrytoi ja koulutti lisää lottia yhä moninaisempiin tehtäviin rintamalle sekä kotijoukkoihin. Valistusupseereita kehoitettiin ottamaan aina yhteyttä oman joukko-osaston yhteyslottaan ja perehdyttämään niihin lottatyötä koskeviin määräyksiin, jotka sivusivat valistustyötä. (aineisto, 8/43) Valistusupseerien ohje- ja neuvottelupäivillä vuonna 1943 muistutettiin, että sotilaskotisisarille ja lotille piti antaa muutakin kuin täysi tunnustus

heidän työstään. Sen lisäksi pitää vastavuoroisesti ja aktiivisesti huomioida heidän hyvinvointinsa rintamaoloissa. Toimivina esimerkkeinä käytettiin eri prikaatien ja armeijakuntien järjestämiä virkistyskursseja, hiihtokilpailuja, uimakilpailuja sekä urheilutalon varaamista lottien käyttöön tiettyinä ajankohtina. Muutamissa joukoissa valistusupseerit olivat pyrkineet varaamaan lotta-iltoihin runsaasti ohjelmaa. (aineisto, 50/43) Samoilla valistuspäivillä annettiin moraalisia ohjeita muistuttaen, ettei sotilaskotisisaria, sairaanhoitajia ja lottia tule houkutella miehistön ja päällystön juominkeihin ja yleisestä seurustelusta oli laadittu tarkat ohjeet. Päämaja toimi yhteistyössä ja Lotta Svärd -järjestön puheenjohtaja lotta Genetz vieraili myös Päämajan valistusupseerien ohje- ja neuvontapäivillä esittelemässä ajankohtaisia yhteistoimintaan liittyviä asioita (aineisto, 60/43). Vastavuoroisesti Päämajan valistus- ja viihdytystoimiston (Ttus2) päällikkö oli kutsuttuna Lotta Svärdin keskusjohtotoimikunnan neuvottelupäivillä toimien valistustoimintaan liittyvien asioiden sanansaattajana. (aineisto II, 9/43)

Rakennustyösarkaa riitti rintamalla jatkuvasti. Asemasodaksi pysähtyneen tilanteen jatkuessa vuonna 1942 panostettiin miehistön majoituskorsuihin, valistustilojen rakentamiseen sekä sotilaiden lepokotitoimintaan. Jo talvisodan aikana lottien ja maruttojen toimesta järjestettiin sotilasmajoitusta Helsinkiin, jossa ilmenneet juopumusten aiheuttamat järjestyshäiriöt asettivat vaatimuksia toiminnan uudelleen organisoimiselle. (aineisto, 4/42) Vuonna 1941 Karjalan Armeijakunnan Esikunta esitti järjestettäväksi kenttäsairaaloiden yhteyteen lepokoteja (aineisto, 28/41), joihin tuli järjestää myös valistustoimintaa valistusupseerin johdolla. Valistusraporteissa vuoden 1942 alussa oltiin huolestuneita asunnottomien tai toipumislomalle lähtevien sotilaiden majoitustilanteeseen. Sen lisäksi huolestuttiin sotilaista, joilla ei ollut mitään omaa majoitusta lomansa aikana tai mahdollinen majoituspaikka sijaitsi liian kaukana rintamatukikohdasta. Kolkkoihin kasarmiolosuhteisiin järjestettyä majoitusvaihtoehtoa ei pidetty hyvänä ratkaisuna, sillä niissä ilmeni jälleen paljon päihtyneiden sotilaiden aiheuttamia järjestyshäiriöitä. (aineisto, 3-4/42) Puolustusvoimien viihdytystoimisto (Ttus 2H) ryhtyi tammikuussa 1942 toimenpiteisiin majoitus- ja viihdytyskysymyksen järjestämisestä paremmalle kannalle. (aineisto II, 6/43) Etsittiin ratkaisua, jossa sotilaslomakoti on viihtyisä asuntola tai huoneisto ja sen järjestyksen ylläpitämiseen pystytään puuttumaan. Sotilaslomakotitoimintaa laajennettiin toteutettavaksi muihinkin yhtymiin ja suurimmille paikkakunnille ja

toiminta asettui organisointitasolla valistus- ja viihdytystoiminnan yhdeksi työmuodoksi. Sotilaiden lepokotitoimintaa suunnattiin erityisesti toipumislomalle lähteville tai vailla asuntoa oleville sotilashenkilöille. Toiminnan vakiintuessa sotilaiden lepokotien varsinaisen huoltovastuun ottivat vapaaehtoisten järjestöt, lepokotien ollessa paikallisten Lotta -järjestöjen, Martta -yhdistysten tai Naisten Työvalmiusliiton ylläpitämiä koteja, huoneistoja tai huoneita. (aineisto II, 2-7/43) Vuonna 1942 arvioitiin Puolustusvoimien viihdytystoimiston laatimassa raportissa ja annettujen majoitustilastojen perusteella sotilaslomakodeissa majoittuneen noin 100 000 sotilasta, joiden joukossa oli upseereita ja aliupseereita sekä toisinaan myös ulkomailta vapaaehtoisesti tulleita rintamamiehiä, kuten ruotsalaisia, virolaisia ja tanskalaisia sotilaita. (aineisto, 40/42) Samassa raportissa esitettiin kiitollisuutta naisjärjestöjä kohtaan ja pyydettiin Päämajan tiedoitusosastolta toimenpiteitä, jolla huolto- ja lomakotien hoitajia muistetaan tavalla tai toisella:

sotilaittemme kiitollisuus koteja ja kodinhoitajia kohtaan ilmenee m.m. niissä ”vuodatuksissa”, joita muutamissa kodeissa olevat vieraskirjat sisältävät ja siitä joulukorttien määrystä, joita jotkut kodinhoitajat joulunaikoihin saavat. (aineisto II, 5 /43)

Eri joukko-osastojen omaan harkintaan jäi yleensä miten rintamalla olevia naisia, lähinnä lottia ja sotilaskotisisaria huomioitiin.

Puolustusvoimien sisäinen yhteistyöverkosto

Valistusupseerin yhteistyövastuu ei rajoittunut ainoastaan ulkopuolisten tahojen yhdysmiehen tehtäviin vaan valistusohjeissa kehoitettiin tekemään yhteistoimintaa puolustusvoimien joukko-osastojen omien sisäisten tahojen kanssa. Näistä mainitaan usein liikuntakasvatusupseeri, jonka katsottiin olevan lähellä valistusalaan liikuntakasvatustyyppien järjestämisessä. Joulukuussa 1942 Päämajan valistus-toimistosta esitettiin, että valistusupseerin rinnalle kaikkiin johtoportaisiin joukko-osastoja myöten voitaisiin määrätä vakituinen liikuntakasvatusupseeri, muistuttaen että valistus- ja liikuntakasvatustoiminta täydentävät toisiaan ja kulkevat rintarinnan samojen päämäärien hyväksi. (aineisto, 33/42) Tätä toimintaa valistusupseerin tuli tukea erityisesti kesä- ja syyskautena moninaisten jokamieskilpailujen järjestämisessä.

Yhtenä tavoitteena oli *nostaa esiin erilaiset vanhan kansan harrastamat kisailu- ja taitotempu* sekä auttaa urheilukilpailujen järjestämisessä ja kannustaa miehistöä vapaa-ajalla tapahtuvaan urheilutoimintaan. (aineisto, 27/43; 64/43)

Valistusupseerin ohje- ja neuvottelupäivillä muistutettiin, että valistusupseerin tulee toimia kiinteässä yhteistyössä myös huoltoupseerin kanssa. Tämä yhteistoimintamuoto oli tärkeä, sillä valistustyön toimintamahdollisuudet kulminoituivat huoltotoiminnassa. Valistustoiminnan näkökulmasta tarkasteltuna huollon tehtävänä oli vastata miehistön muonituksesta, valistusvälineiden huollosta ja käytettävissä olevista majoitus- ja valistustiloista ja niiden kehittämisestä. Vapaaehtoisjärjestöt, erityisesti lotat, täydensivät osaltaan puolustusvoimien huoltotoimintaa, kuten muonitusta ja lääkintätoimintaa. Näihin liittyvissä tukitoimissa sotilaskotisisarien yhdysmieheksi määrättiin valistusupseeri, joten tältäkin kannalta katsoen toiminnan edellytyksenä oli kiinteä yhteistoiminta huoltoupseerin kanssa. Huolto- ja valistustoimisto saattoi vastata nykypäivän näkökulmasta katsoen hyvinkin erikoisista huoltotoimintamuodoista, kuten Laatokan Rannikkoprikaatin valistusohjeessa ilmenee:

Tupakanviljelyyn kaikkia kiinnostavana askareena on kiinnitettävä huomiota. Tarkoitusta varten ovat huolto- ja valistustoimistot lähettäneet yksiköille runsaasti tupakansiemeniä. (aineisto, 37/43)

Tällä tavoin miehistölle pyrittiin turvaamaan yksi rintamaoloissa tärkeä ja taistelustressiä lievittävä ”nautintoaine”, varsinkin kun sitä pystyttiin kasvattamaan rintamamiesten omilla viljelypalstoilla.

Edellä on käynyt ilmi, että yhteistyötä tuli tehdä kiinteästi sotilaspastoreiden kanssa, senkin jälkeen kun sotilaspastorit irrotettiin valistusupseerien tehtävästä ja mikäli sotilaspastori ei itse sattunut olemaan valistusupseeri. Yhtymien sotilaspastorit saivat myös kutsun valistusupseerien ohje- ja neuvottelupäiville. Valistusohjeissa käsketyistä oppitunneista vastasivat valistusupseerit, sotilaspastorit, yksikköjen päälliköt ja toisinaan myös lääkärit.

Muut yhteistyötahot

Edellä käsitellyissä kappaleissa vilahtelee useitakin yhteistoimintatahoja. Näitä yhteistyötahoja ajatellen ei ole syytä nostaa muutamaa tahoja ylitse muiden tai laittaa niitä mihinkään tärkeysjärjestykseen. Tulee muistaa, että osalla järjestöistä oli takanaan vahva organisaatio, suuret jäsenmäärät ja osittain omat varainhankintamenetelmät ja rahastot. Toisaalta muutamilla yhteistyötahoilla oli jo historian saatossa muotoutunut kiinteät yhteydet puolustusvoimiin, kuten Suojeluskuntajärjestöillä, Lotta Svärd -järjestöllä sekä Sotilaskotiliitolla.

Propaganda Aseveljet ry:n maanpuolustuksellinen toiminta oli hyvin laaja-alaista ja yhdistyksellä oli kiinteä yhteistyösuhde puolustusvoimiin, puolustusministeriön tukiessa osaltaan taloudellisesti yhdistyksen toimintaa. Propaganda Aseveljien ry:n organisaatio oli eri toimialojensa, toimikuntiensa ja edustajien kautta kytkeytynyt tiivistä puolustusvoimiin, sanomalehdistöön, Yleisradioon sekä muihin edellä mainittujen järjestöjen yhteistyötahoihin. (aineisto II, 11-13/42) Toisaalta Akateemisen Karjala Seuran alaisuuteen kuuluva Maan turva -järjestö oli sodan aikana yksi suurimmista puolustusvoimien valistus- ja viihdytystoiminnan tukijoista. Heitä ei kuitenkaan kovin usein mainita tai nosteta valistuskertomuksissa merkittävän suureksi valistus- ja viihdytystoimiston yhteistyötahoksi, koska Maan turva -järjestö oli yhteistyössä suoraan päämajan kanssa.

5. 7 Yhteenveto valistustyön toteuttamisesta

Päämajan taholta annetut valistusohjeet mahdollistivat, että kukin sotatoimiyhtymä saattoi soveltaa valistustoimintaa oman sotatoimialueensa ehdoilla. Erityisesti sodan alettua ei muuta vaihtoehtoa ollutkaan, koska ylimalkaiset ja vähäiset valistusohjeet jättivät toiminnallisen vastuun sotatoimiyhtymien valistusupseereille. Vasta pitkittyneen asemasodan myötä toiminta aktivoitui ja Päämajan valistus- ja viihdytystoimisto tuotti paljon selkeitä ja toiminnallisia valistusohjeita täydennyksineen ja lisäosineen. Hämmästyttävän perusteellisesti ja nopeasti omaksuttiin eri sotatoimiyhtymissä muiden yhtymien, pääasiassa valistusupseereiden välittämiä, valistustyön kokemuksia. Valistustoiminta oli itsessään hyvin avoin uudistuksille ja työn kehittämislle; siitäkin huolimatta, että valistusupseerit saivat

lopulta hoitaakseen todella laajan ja alati kasvavan tehtäväkentän. Tämä tehtäväkentän laajeneminen merkitsi myös valistusupseerien jatkuvaa koulutautumisen tarvetta, mihin ei lopulta ollut osoittaa aikaresursseja vaan lisäkoulutus tuli suorittaa pääasiassa työn ohessa itseopiskeluna. Merkille pantavaa on kuinka kaikki uudet tehtävät kyettiin sopeuttamaan eri yhtymissä jatkuvasta henkilöstövajeesta huolimatta. Laajan tehtäväkentän osa-alueet pyrittiin hoitamaan ohjeiden mukaan ilman suurempia vastaväitteitä. Tämä sinänsä kuvastaa poikkeustilan aiheuttamaa aikakauden henkeä - muutoksiin oli aina oltava valmis!

Yksi suurimmista ja merkittävimmistä kehitysmuutoksista lienee valistusupseerin asemaan liittyvä kysymys ja sotilaspapiston irrottaminen valistusupseerien tehtävästä. Valistustoiminnan sisältö maallistui nopeasti valistustoiminnan laajetessa eikä kaikki valistusupseereina toimineet papit kokeneet tehtävän sisältöä enää omakseen. Näin voisi ainakin päätellä asiasta käytyjen moninaisten ja toisinaan kiivaiden ja tiukkasanaisten kirjelmien perusteella. Siitä huolimatta sotilaspastorien irrottautuminen valistusupseerin tehtävistä ei ollut aivan kivutonta ja yksinkertaista. Kirkollisasiain osasto oli vastannut alkuaikojen suppeasta valistustehtäväkentästä ja koki nyt arvovalta iskuna itsensä tehtävästä syrjäytetyksi.

Valistusupseerille asetetut lukuisat pätevyysvaatimukset näyttäisivät olevan yksi päättymätön puheenaihe, erityisesti valistusupseerien ohje- ja neuvontapäivien foorumeissa. Valistustoiminnalla pyrittiin tarttumaan nopeasti kentältä kantautuviin tietoihin ja niissä esiintyviin epäkohtiin, yksi näistä oli pysyvä asemallinen juopa miehistön ja päällystön välillä. Tämäkin asia tuli esiin pöytäkirjoista useasti joukko-osastojen antamina palautteina ja oli neuvottelupäivien keskusteluissa yhtenä vakiintuneena puheenaiheena. Valistusohjeet pyrkivät koko ajan säilyttämään suurempaa valistuksellista vastuunottoa päällystön ja alipäällystön suuntaan. Samalla muistutettiin heidän arvovaltansa asettamasta vaatimuksesta toimia miehistön esimerkkinä, erityisesti silloin kun asemasota vaati väsyneiden mielialojen kohottamista ja taistelutilanne isänmaallisen hengen nostattamista. Sodan loppua kohden valistustyön ohjeet korostivat entistä enemmän psykologista johtamista ja -sodankäyntiä ja Päämajan valistus- ja viihdytystoimisto (Ttus 2) peräänkuulutti sotilasjohtajien valmentamista tähän uuteen tilanteeseen.

Analyysissä on käyty kronologisesti läpi valistuksellista kehityskaarta ja tutkittu ylhäältä päin annettua valistuksellista ohjausta. Samalla on seurattu nykypäivän sosiaalityön toimintamuotoja silmälläpitäen erilaisten valistusupseerin tehtäväkenttien ja toimintamuotojen muotoutumista. Niitä ei kuitenkaan ole laitettu mihinkään tärkeysjärjestykseen tai painotettu toimintamuotojen laajuutta siinä suhteessa kuin ne käytännössä rintamalla toteutuivat. Mikäli analyysissä olisi haluttu tuoda esiin valistustyön eri toimintamuodot painottaen vain toiminnan laajuutta rintamalla, olisi tutkimuksen painopisteenä oletettavasti viihdytystoiminta sekä radio- ja julkaisutoimintaan. Tiedotustoiminta itsessään oli valistustoiminnan peruspilari heti talvisodan sytyttyä. Sen asema ei heikennyt sodan pitkittyessä vaan päinvastoin; rintamaradiot, rintamalehdet ja muut tiedotteet olivat miehistölle tärkein linkki ulkomaailmaan.

Toisaalta valistustoiminnan toteuttamismuodoista ja sen laadusta oli eri tahoilla eri näkemyksiä. Siviilimaailmasta eristyksissä olevalle miehistölle oli koko sodan ajan erityisen tärkeää radiotoiminta sekä lehtien välittämät tiedot sotatilanteesta ja kotirintaman tapahtumista. Miehistölle oli tärkeää myös mielialaa kohottava musiikki sekä eri viihdytystoimintamuodot, kuten rintamateatterit ja elokuvat. Sitä vastoin sodan pitkittyessä ylemmällä taholla painotettiin näkemystä, että ajankuluksi tarkoitettua kevyttä viihdytysohjelmaa tärkeämpi oli laadukas ja miehistöä henkisesti kehittävä valistuksellinen vapaa-aikaohjelma ja itsensä kehittäminen. Päämajasta annettujen ohjeiden mukaan viihdytyskin oli parhaimmillaan valistuksellista. Valistustoiminnan laajuus ja sen saama suosio oli hyvin paljon sidoksissa myös sotatoimialueen ominaispiirteisiin, sijaintiin, miehistön ja valistusupseerien aloitteellisuuteen. Valistustoiminta ei kuitenkaan elänyt missään stabiilissa tilanteessa edes asemasodassa. Useimmiten hyökkäystilanne vaiheessa valistustoiminta kuihtui olemattomiin, jolloin valistushenkilöstöä kiinnitettiin muihin tehtäviin, enimmäkseen yhtymien operatiivisiin osastoihin. Lopullisessa perääntymisvaiheessa menetettiin suuri määrä viihdytys- ja valistusvälineistöä sekä valistustyöhön tarkoitettuja tiloja. (aineisto II, 24/43)

Tämän analyysin lopuksi voi todeta, että sodanajan valistustoiminnalle ja eri toimijatahoille ominaista oli sopeutuminen. Tämä ilmeni erityisesti sopeutumisena jatkuviin

sotatilanteen vaatimisiin muutoksiin - pystyen silti huomioimaan jokaisen rintamamiehen sekä heidän siviilielämänsä liittyvät kehitystarpeet.

POHDINTA

Tutkimukseni tarkoitus oli analysoida miten valistustyö kehittyi puolustusvoimissa toisen maailmansodan aikana ja mitä yhtymäkohtia löytyy valistustoiminnan ja sotilassosiaalityön välillä. Tämä pohdinta keskittyy analyysissä esiin tulleiden valistustyön ja sotilassosiaalityön yhtymäkohtien esittelyyn ja vertailuun. Tutkimus osoittaa, että puolustusvoimien sodanajan valistustyö on muotoutunut pääasiassa rauhanajan koulutusalaaksi ja joitakin valistustoiminnan elementtejä löytyy nyt varusmiestoimikuntien ja työhyvinvointitoimikuntien tehtäväkentästä. Sittenkin koulutusala on uudelleen muotoutunut ja *valistus* on yleisenä tehtävänimikkeenä poistunut käytöstä. Myös sodanajan neuvontaupseerin tehtäväkenttä on vain yksi sosiaalikirjuriareoiden nykyajan ydintehtävä, joka on rajoitettu nykypäivän rauhanajan sosiaalitoimintaan. Nykyaika haasteineen on osaltaan luonut uusia sosiaalialan toimintamuotoja. Puolustusvoimien nykyisen sosiaalialan tehtävien elementtejä voisi löytää myös yksikköupseereiden aiemmista tehtävistä (ent. väpeli). Valistustoiminta ei siis ole ainoa, mutta epäilemättä silti varhaisin ja kaikkein laajamittaisimmin sosiaalitoiminnan peruselementtejä sisältävä toimiala.

Tutkimusanalyysin tehtävä oli sisällönanalyysin avulla selvittää sodanajan valistustyön kehittyminen ja tutkia ns. alkuaikojen ”propagandaupseerin” muotoutumista jatkosodan monipuoliseksi valistusupseeriksi. Valistustyötä voisi pitää aikansa esimerkkinä tämän päivän tiimityöstä ja valistusupseerien olisi ollut käytännössä aivan mahdotonta suoriutua moninaisesta tehtäväkentästään ilman laajaa, olosuhteisiin mukautuvaa ja hyvinkin osaavaa yhteistyöverkostoa. Sotatoimialueella luotiin monia kontakteja ja eri yhteistyötahojen asema korostui erityisesti sotatilanteen pitkittyessä.

Tutkimukseni alussa muistutin itseäni tutkimuksen aikakaudesta ja sen infrastruktuurista. Tämä muistutus oli turhaa, sillä analyysiä tehdessä valistusohjeiden sisältö piti asian kirkkaasti mielessä. Valistusohjeissa sekä valistusoppituntien

aiheissa kuvaillaan hyvin paljon aikakauden olosuhteita ja yhteiskunnan kehitystasoa. Niissä korostui usein, että 1940-luvun Suomessa elettiin vielä suhteellisen köyhässä, hevosvetoisessa maa- ja metsätalousvaltaisessa agraariyhteiskunnassa. Pelkästään kelirikko saattoi häiritä rintaman valistustoimintaa ja keskeyttää valistusvälineistön ja viihdytyskiertueen kuljetukset pidemmäksikin aikaa. Yhteiskunnan köyhyydestä ja olosuhteista huolimatta miehistölle muistutettiin usein lukuisien esimerkkien valossa, että Suomen kehityksellinen taso on niin henkisesti kuin yhteiskunnallisesti paljon edistyneempää kuin vihollisellamme Neuvostoliitolla ja heidän neuvostoarmeijalla. Miehistön kannustaminen ja taistelutahdon nostaminen kiteytyi useimmiten ajatukseen ”ei määrä vaan laatu” ja moninainen propaganda onnistuttiin hyvin lahjakkaasti piilottamaan varsinaiseen valistustyöhön, kuten oppituntien sisältöön.

Menneet vuosikymmenet ovat muokanneet paljon näitä sodanajan valistustyömuotoja ja tehtäväkenttiä, silti valistustyön sisällölliset pohdinnat osoittautuivat nykypäivänkin näkökulmasta hyvin ajankohtaisiksi. Erityisen antoisia ja aikakauteen nähden kehityshakuisia olivat armeijakuntien ja divisioonien valistusupseerien ohje- ja neuvontapäivien muistiot ja puheenvuorot. Kyseisissä keskusteluissa tiivistyivät useimmiten optimismiin puettut näkemykset sodanjälkeisestä aikakaudesta eli tulevaisuudesta; usko valistuksen ja koulutuksen voimaan ja kykyyn nostaa kansakunnan kehitystasoa sekä väestön toimeentuloa. Nyt reilu kuusikymmentä vuotta myöhemmin voi allekirjoittaa nämä valistusupseerien visioimat näkemykset ja pelkästään sotakorvausten myötä noussut nopea teollisuuden ja talouden kehitys on siitä vahva voimannäyte.

Yksi kiinnostavimmista analyysin tutkimusannista on sodanaikaisen valistustyön aseman muotoutuminen. Analyysissä olen pyrkinyt välttämään tutkijan ennakkokäsityksiä, joista Renvall (1965, 88) varoittaa, listaten niihin kuuluvaksi myös sympatian. Siitä huolimatta myötäelin tuttuja tunteita lukiessani valistustyöntekijöiden alkuhapuilusta toimintaansa käynnistäessä. Ongelmia aiheuttivat jatkuvasti laajenevat toimenkuvat, epäselvät pätevyysvaatimukset, tehtävän arvostuksen peräänkuuluttaminen ja jossain määrin symbioottinen – toisinaan epäselvä asema ja päällekkäinen tehtäväkenttä sotilaspapiston kanssa. Kaiken kaikkiaan on törmätty hyvin samankaltaisiin asioihin ja epäkohtiin, sovitettiin sitten valistustyötä sodanajan puolustusvoimiin taikka sosiaalityötä nykypäivän puolustusvoimiin. Tämä tarkoittaa

käytännössä sitä, ettei ole yhtä ainoaa tehtäväkenttää, vaan uudet haasteet ja tehtävät on soviteltu ja pyritty mahdollistamaan muiden toimintamuotojen rinnalle, niin 1940-luvun valistustyössä kuin 2000-luvulla sotilassosiaalityössä.

Sodan aikana toimineet valistusupseerit olivat pääasiassa reservin upseereita ja keskimäärin paljon koulutetumpia henkilöitä kuin miehistö, siviiliammatiltaan pappeja, kansakouluopettajia, juristeja, ekonomeja opiskelijoita tai muita akateemisen tutkinnon suorittaneita henkilöitä (Lehtinen 2004, 192; Salminen 1976, 55). Valistusupseerien sotatoimiyhtymien sisäisiksi yhteistyötahoiksi määriteltiin aikanaan samat tahot, mitkä ovat joukko-osastojen sosiaalikirjastoilla 2000-luvulla. Näitä ovat muun muassa sotilaspappi, lääkäri, yksiköiden päälliköt ja myöhemmin mukaan ovat tulleet eri toimikunnat. Erityisesti joukko-osastojen varusmiestoimikunnat täydentävät nykyistä sosiaalitoimintaa, painopisteenä varusmiesten vapaa-ajan kerhoja ja viihdytystoiminnan järjestäminen. Paikalliset sotilaskotiyhdistykset tukevat yhä rahallisesti varusmiesten vapaa-aikatoimintaa.

Sitä vastoin valistusupseerien tärkeimmät ulkopuoliset yhteistyötahojärjestöt ovat siirtyneet osaksi historiaa, kuten Lotta-Svärd -järjestö, Aseveljien Liitto ja suojeluskuntajärjestöt, jotka jouduttiin lakkauttamaan lähes heti sodan loputtua, vuoden 1944 lopulla välirauhansopimusehtojen astuttua voimaan.

Valistustyön sisältöä ja tehtäviä tarkastellessa tuli esiin paljon tehtäviä ja toimintamuotoja, joita ei enää nykypäivänä toteuteta puolustusvoimissa tai nykyisin niistä vastaavat muut tahot, kuten huolto-osasto, henkilöstöosasto, koulutusosasto tai kirkollinen työ. Seuraavassa käyn läpi vain ne valistustyömuodot, joissa näen jotain yhteyttä tai vastinetta tämän päivän sotilassosiaalityölle.

Sodanajan valistustyön ja nykyajan sotilassosiaalityön yhtymäkohtia

Valistusupseerin tuli useimmiten itseopiskelun kautta päteväksi itseään eri tehtäviinsä ja yksi näistä tehtävistä oli ajankohtaisen tiedon antaminen eri opiskeluvaihtoehtoista. Tämä tehtävä pätee myös nykypäivän sotilassosiaalityössä, jossa tulee vastata materiaalin hankinnasta, tiedon oikea-aikaisuudesta, tiedottamisesta ja opiskeluasioiden järjestelyvastuusta siviilitahojen kanssa. Nämä sotilassosiaalityön

tavoitteet voidaan saavuttaa vain moninaisella eri sidosryhmätahojen kanssa tehtävällä yhteistyöllä. 1940-luvulla kartoitettiin rintamamiesten osallistumismahdollisuuksia ja ylioppilaskirjoitusten pitämistä sotatoimialueella. Vastaavasti 2000-luvulla on räätälöity pääsykoejärjestelyitä maanpuolustusalueen suurempien sotaharjoitusten yhteyteen tai peräänkuulutettu varusmiespalveluksessa saadun koulutuksen hyväksilukemista osaksi siviiliopintoja. Armeijakuntien ja divisioonien valistusupseerit kehittivät merkittävästi valistustyön sisältöä, tuottivat materiaalia, ohjeita ja välittivät päämajan käskyjä alaisilleen. (ks. esim. Seppä 1940.) Maanpuolustusalueiden sosiaalipäälliköiden nykypäivän toimenkuva on vastaavanlainen suhteessa joukko-osastojen varusmies- ja työhyvinvointitoimikuntiin sekä sosiaalikuuraattoreihin.

Valistusupseerien ohje- ja neuvontapäiville nykypäivän vastine on Pääesikunnan henkilöstötukisektorin vuosittain järjestämät sosiaalialan neuvottelupäivät ja henkilöstötukipäivät. Kyseiset päivät tarjoavat puolustusvoimien sosiaalialan henkilöstölle tilaisuuden kokoontua keskustelemaan ajankohtaisista sosiaalialan ja sotilassosiaalityössä ilmenneistä asioista sekä ulkopuolisten yhteistyötahojen alustamista aiheista. Tämän lisäksi maanpuolustusalueiden sosiaalipäälliköt järjestävät eri siviiliyhteistyötahojen kanssa sosiaalialan koulutus- ja informaatiotilaisuuksia.

Oman aikakautensa haasteet tulivat tutkimusanalyysissä vastaan. Sodan pitkittyessä huolestuttiin nuorista rintamamiehistä, jotka syrjäytyivät yhteiskunnan heihin kohdistamista vaatimuksista ja erityisesti omalle ikäluokalle kuuluvista siviiliopinnoista. Rintamamiehille tehtiin ns. alkeiskoe, jolla mitattiin miehistön luku- ja kirjoitustaitoa. Tällä pyrittiin osaltaan estämään työelämästä syrjäytymistä ja nostamaan miehistön yleistä sivistystasoa. Aluksi rintamalle järjestettiin alkeiskoulu ja myöhemmin kehitettiin laajempi opintojärjestelmä. Näkisin, että eräänlainen nykypäivän vastine tälle on joukko-osastoissa laajenevasti käyttöönotettu Time Out! - Aikalisä! –projekti. Sosiaali- ja terveysalan tutkimus- ja kehittämiskeskuksen luoman projektin avulla kartoitetaan palveluksen keskeyttävien varusmiesten elämäntilannetta ja eri tukitoimien avulla pyritään estämään yhteiskunnallista syrjäytymistä siviilielämässä.

Sodanajan valistustyön sisältöä arvioiden selkein etäännyminen verrattuna nykyiseen sotilaskoulutukseen on tapahtunut isämaallisuuden ja Suomen itsenäisyshistorian korostamisessa. Nykyajan mediavälitteinen yhteiskunta on laajentanut ja antaa globaalimman maailmankuvan, samalla menneet vuosikymmenet ovat osittain etäännyttäneet meidät kansamme itsenäisyshistoriasta. Vaikka sotilaspappien oppitunneilla keskustellaan vielä maanpuolustuksen etiikasta, ei valistusta toteuteta erillisenä sotahistoriallisena oppiaineena. Nykyajan lyhyt eli 6-12 kuukautta kestävä ja erittäin tiivistahtinen sotilaskoulutus ei kykene vastaavassa määrin juurruttamaan sotilaisiin perinteistä ”koti, uskonto ja isänmaa” arvomaailmaa. Sotilaiden arvomaailman perusta sisäistetään pääasiassa oman koulutuksen ja kodin antaman kasvatuksen kautta. Itsenäisyshistorian omakohtaisuus on muuttunut isovanhempien ja median välittämäksi perimätiedoksi ja osaltaan kunniavelaksi sotaveteraaneille. Maanpuolustustahto on kuitenkin edelleen hyvin korkea, kun mittarina käytetään puolustusvoimien henkilöstölle tai varusmiehille suunnattuja kyselyiden tuloksia. Kyseisiä eettisiä ja maapuolustukseen liittyviä arvoja joudutaan silti pohtimaan myös sosiaalikirjallisuuden työkentällä. Näitä arvoja voidaan pohtia varusmiehen harkitessa palveluksensa keskeyttämistä ja hakeutuessa siviilipalvelukseen.

Sodanajan valistusupseerin tehtävä oli lieventää miehistön taistelustressiä kaikin mahdollisin keinoin, jopa tukemalla tupakanviljelyä rintamalla. Toisaalta aineistoanalyysin perusteella kotilomat, sotilaspastorin rintamavierailut miehistöpuhutteluineen sekä rintamamiesten tupakan riittävyyden varmistaminen olivat lähes ainoat valistustyön tarjoamat keinot auttaa miehistöä akuutissa taistelustressitilanteessa.

Puolustusvoimilla on aina ollut päihdyttäviin aineisiin kielteinen linja, vaikka analyysi osoittikin, että sodan aikana alkoholin väärinkäyttö oli yleinen ongelma. Aiemmin päihteiden nähtiin heikentävän miehistön taistelukykyä, nyt lähtökohtana erityisesti terveydelliset seikat, moninaiset riskit ja vaaratekijät kenttäolosuhteissa ja sotilaskoulutuksessa. Yksi 2000-luvun sotilassosiaalityön tavoitteita on korostaa varusmiehille terveitä elämäntapoja. Tästä esimerkkinä on muun muassa sosiaali- ja terveysministeriön, työministeriön ja puolustusministeriön laatima Alkoholi-ohjelma 2004-2007. Päihteiden käytön kielloista huolimatta voitiin asiassa nähdä silti tulkinnanvaraisuutta ja myös valistusupseerien haluttomuuttakin puuttua kaikkiin

päihdeongelmiin. Ongelmia ilmeni usein sodan aikana, erityisesti rintamamiesten päästessä lomille eikä ongelmaa ole aikojen saatossa kyetty poistamaan. Nykypäivänä päihdeongelma on noussut erityisesti kansainvälisissä kriisinhallintatehtävissä huomion kohteeksi ja alkoholin väärinkäyttö on yksi suurimmista syistä kriisinhallintapalveluksen keskeyttämiseen johtavista syistä. Vastaavasti varusmiesten päihdeongelmissa toimintatapa on selvä - huumausaineiden käyttö tai vakava päihdeongelma johtaa aina varusmiespalveluksen keskeyttämiseen.

Puolustusvoimissa annetaan yhä valistuksellista sukupuoli- ja terveyskasvatusta joukko-osastojen omilla terveyskasvatuspäivillä. Kyseiset valistuspäivät voivat pitää sisällään esimerkiksi huume-, tupakka-, liikenne-, väkivalta- tai sukupuolivalistusta. Näiden päivien järjestämisestä vastaavat pääasiassa joukko-osastojen sosiaalikuraattorit. Joukko-osastojen varusmiestoimikunnat järjestävät varusmiehille erilaisia koulutus- ja virkistystapahtumia, joihin voidaan liittää myös valtakunnallisia valistusteemallisia kampanjoita.

Mikäli sodanajan valistustoiminnan muotoja verrataan Kosovossa (KFOR) kriisinhallintatehtävissä (rauhanturvajoukot) toimivaan sosiaalikuraattorin tehtäväkenttään löytyy yhdistäviä sosiaalitoiminnan elementtejä vielä enemmän. Edellä lueteltujen lisäksi sosiaalikuraattori kuuluu kriisinhallintatehtävissä pataljoonan lehden toimituskuntaan, osallistuu pataljoonan radiolähetysten tuottamiseen ja vastaa virkistystoiminnan järjestämisestä yhteistoiminnassa papin ja matkailu-upseerin kanssa. (Seppänen 2002, 6.) Tämä osoittaa, että nykyaikana poikkeusolojen sota- toimialueella on palattu sosiaalialan tehtävissä hyvin paljon toisen maailman-sodanaikaiseen valistusupseerin tehtäväkenttään.

Sodanajan valistustyön tehtävistä olennaisia olivat kriisioloissa rintamamiesten psyykkisen turvallisuuden säilyttäminen jatkuvan fyysisen turvallisuuden ollessa uhattuna. Nykypäivänä sitä kutsutaan kriisivalmiudeksi. Nykyajan informaatio-yhteiskunta ja laajat yhteiskunnalliset tukijärjestelmät tarjoavat aivan uudenlaiset mahdollisuudet poikkeusolojen kriisivalmiuteen. Silti mikään uuden ajan teknologia, nopea tiedonkulku ja sen tarjoamat moninaiset mahdollisuudet eivät voi korvata juuri näitä valistustyön kulmakivinä olleita ja jokaisen ihmisen perustatarpeita eli fyysistä ja psyykkistä turvallisuutta. Näitä inhimillisiä perustatarpeita, jotka tulevat

esiin analyysissäkin, ovat muun muassa ruoka, lepo, tiedontarve, huolenpito perheestä ja toimeentulosta sekä henkiset virikkeet. Nykypäivän yleismaailmalliset kriisit osoittavat kehittyneiden järjestelmien haavoittuvuuden ja yksilöiden turvattomuuden perinteisen tukiverkoston kadotessa. Kriisivalmius ja -koulutus on saanut sisällön nimikkeineen vasta viime vuosikymmeninä. Nykypäivän puolustusvoimissa tätä toteutetaan tukiryhmätoimintana ja eri ammattiryhmien kriisikoulutuksena. Toisen maailmasodan aikana valistusupseerien kriisikoulutuksen vastineeksi voisi ajatella asetettua vaatimusta rintamakokemuksesta. (ks. esim. Tietoja Suomen kokonaismaanpuolustuksesta 2006.)

Sodanajan auttajatahojen vahvuus ja tuki oli ennen kokematon yhteisöllinen koheesio, jonka kautta onnistuttiin järjestämään laajoja tukiverkostoja. Nykyaikana vastaavanlaista isänmaallista yhteishenkeä tuskin esiintyisi siinä laajuudessa kuin se koettiin 1940-luvulla, mutta uskon sen ilmenevän muissa toimintamuodoissa. Tämän väittämän perustan ajatukseen kansakunnan yhteisvastuullisuuden tunteesta yleismaailmallisten kriisien esiintyessä. Erityisesti silloin, kun kyseessä on oman yhteiskunnan jäsenistä ja heihin kohdistuvasta uhkakuvasta. Viimevuosina on osoitettu kyky järjestää hyvinkin nopeasti laajoja ja tuottavia kansalaiskeräyksiä, pelkästään muiden kansojen auttamiseksi kohdennettuina kriisirahastoina.

Puolustusvoimat ei ole kyennyt sen enempää kuin muutkaan yhteiskuntatahot sosiaaliturvaverkostoineen laatimaan vielä riittävää, kaikenkattavaa varautumissuunnitelmaa. Tosin sodan aiheuttamassa kriisitilanteessa ja vastaavanlaisessa sosiaalihuollon poikkeusolojen organisoinnissa emme varmasti olisi enää niin valmistautumattomia kuin toisen maailmansodan syttyessä. (ks. esim. Leskinen & Juutilainen 1999.) Monet poikkeusolojen esiintuomat ongelmat on nyt tiedostettu ja uudet poikkihallinnolliset yhteistoimintamuodot luovat mahdollisuudet nopeampaan koordinointiin ja toimenpiteisiin poikkeusoloissa. Moninaiset informaatioverkostot mahdollistavat myös sen, että nykyään jokainen ihminen voi osallistua yleismaailmallisten tapahtumien reaaliaikaiseen tarkasteluun. Nämä eri media-lähteiden välittämät uutiset maailmanlaajuisista kriiseistä on osaltaan herättänyt monia siviilitahoja ja eri tiedefoorumeita luomaan ns. uhkakuvamalleja. (ks. esim. Tietoja Suomen kokonaismaanpuolustuksesta 2006, s.322-323.) Kyseiset uhkakuvamallit voivat toimia poikkeusolojen ja valmiussuunnittelun pohjana. Suomi on

nykyään hyvin aktiivisesti mukana sotilaallisissa kansainvälisissä kriisinhallintatehtävissä. Suomalaista osaamista on hyödynnetty kansainvälisesti muun muassa sotilastarkkailijoina, sotilasasiamies-toimistoissa, edustoissa ja kriisinhallintasotilaita on viime aikoina lähetetty useampiin entistä vaativampiin monikansallisiin operaatioihin. Tämä osaltaan asettaa jälleen uusia vaatimuksia. Järjestelmän toimivuus edellyttää, että poikkeusolojen kriisivalmiutta tulee organisoida ja harjoitella entistä enemmän valtakunnan rajojen ulkopuolella monikansallisissa kriisinhallintajoukkojen operaatioissa. Viime vuosina on kartoitettu henkilöstön psykososiaalisia tukitarpeita sotatoimialueen poikkeusoloissa sekä laadittu rauhanturvaajilta saatujen kokemusten perusteella suunnitelmia ja toimenpide-ehdotuksia poikkeusolojen henkilöstön tukitoimiin. (vrt. esim. Lindberg, Seppänen 2002, 2-3; Valtionvarainministeriön ryhmätyömuistio 1996, Valmius 2005.)

Toisaalta sodanajan valistustoimintaa ja nykyistä sodanajan sosiaaliupseeritoimintajärjestelmää ei voida vertailla toisiinsa, sillä sosiaaliupseeri -järjestelmän toimivuutta ei ole testattu autenttisissa olosuhteissa. Toisen maailmansodan aikainen valistustoiminta oli aikanaan todellista sosiaalitoiminnan pioneerityötä. Samalla sitä mukautettiin yli viiden vuoden ajan sodan poikkeusolojen vaatimalla tavalla hyvin vaihteleviin ja vaikeisiin olosuhteisiin. Analyysi osoittaa, että vasta jatkosodan viimeisenä vuotena kyettiin laatimaan valistustoiminnan järjestelyihin laajempi ja yhtenäinen toimintalinja eri ulkopuolisten siviilitahojen avulla. Toisessa maailmansodassa propagandalähtöinen valistustoiminta muotoutui osaltaan oman aikansa henkilöstötueksi.

Poikkeusoloissa puolustusvoimien henkilöstö kutsutaan palvelukseen pääasiassa reservistä. Kriisitilanteen toimintamalli organisaatioineen on suunniteltava jo ennen kriisiä; järjestelmällä on oltava kiinteät jo rauhan aikana luodut yhteistoimintamallit reserviläisten kotikuntien sosiaaliviranomaisiin. Valmiuslain (1081/91) 40 § mukaan poikkeusoloihin varautumista johtaa, valvoo ja yhteensovittaa valtioneuvosto sekä kukin ministeriö hallinnonalallansa. Käytännössä sosiaaliasioiden hoitamisesta rauhan- ja poikkeusolojen aikana vastaa kuntien sosiaalivirastot. (ks. esim. Sosiaali- ja terveysministeriön esite 2006:5; Valtioneuvoston periaatepäätös 23.11.2006). Näin ollen on tärkeää saada myös puolustusvoimien poikkeusolojen sosiaaliupseeritoiminta tunnetuksi kuntien sosiaalitoimen piirissä. Nykypäivän yhteiskunnan valmiuslakiin

perustuva ja sen vaatimustason täyttävä, pääasiassa reserviläisistä koostuvaa sosiaaliupseeritoiminnan organisoimisesta on luotu toimintamalleja. Muutamien kaupunkien kanssa on laadittu jo yhteistoimintasopimuksia. Poikkeusolojen harjoitusten tarve on huomioitu ja 1990-luvulta alkaen on järjestetty muutamia tehtäväkohtaisia kertausharjoituksia.

Puolustusvoimien sotilassosiaalityön tulevaisuuden haasteena on varmistaa sosiaalialan henkilöstön sodanajan sijoitukset. Puolustusvoimien sosiaalialan palkatulle henkilöstölle sekä reserviläisille on annettava selkeä kuva heidän sodanajan tehtävistään. Sen lisäksi heidät tulee perehdyttää sosiaaliupseeritoimintaan ja luoda myös edellytykset osallistua poikkeusolojen harjoituksiin.

Tutkimuksen vahvuutena pidän omakohtaista ammatillista tehtävääni puolustusvoimien sosiaalikuraattorina. Kahdeksan vuotta kahdessa eri puolustushaarassa toimineena sosiaalikuraattorina tunnen nykypäivän puolustusvoimien sosiaalitoimen perustan ja myös hierarkian. Tämä ammatillinen lähtökohta helpotti tutkimustyön toteuttamista. Toisaalta tämä asetelma saattoi olla myös heikkous, mikäli en kyennyt riittävästi asettumaan tutkijan asemaan ja samalla avaamaan lukijalle puolustusvoimien sisäistä merkitysjärjestelmää. Koin tämän virkamiehen roolin rajoittavan hieman pohdintaosuudessa käytettävää aineistoa, koska käytössäni on laajempi aineisto kuin mitä pelkästään ulkopuolisen tutkijan roolissa olisin saanut. Toisaalta omat kokemukseni ja muutama lähdeaineisto ei ollut aivan yhtenevässä linjassa. Tämä ei vaikuta tutkimuksen luotettavuuteen eikä tutkimustuloksiin, vaan on lähinnä omaan harkintaan perustuva ammatti-eettistä rajanvetoa. Tutkijan asema vaatii myös ennakkokäsitysten karistamista tutkimusaineiston käsittely- ja analyysivaiheessa. Sota-arkiston asiakirjat olivat itsessään erittäin antoisaa ja mielenkiintoista luettavaa. Analyysistä piti jättää hyvin paljon pois hedelmällistä aineistoa, joskin tutkimuskysymyksen kannalta irrelevanttia tietoa, aihepiirin liikkuesssa valistustyöhön liittyvillä rajapinnoilla. Näitä aineistoja olivat useimmiten eri yhteistyötahojen aloitteet ja yksittäiset kannanotot, joita en voinut yleistää valistusupseerien toimintaan.

Tutkimuksen heikkoutena on tutkimusaineiston rajaaminen tiedoitusosaston alaisen valistustoimiston aineistoon. Mikäli olisin saanut mahdutettua tähän vielä laajemman

tutkimusaineiston sota-arkiston arkistokannasta, olisin voinut valottaa enemmän eri tahojen kesken käytyjä keskusteluja ja näkemyksiä valistustyöstä. Samalla olisin mahdollisesti voinut löytää muitakin yhtymäkohtia tämän päivän sosiaalityöhön. Tämä aineisto mahdollisti vastaavasti kiinnittämään huomiota pienempiin yksityiskohtiin eli divisioona ja armeijakuntatasoisiin muistioihin ja niiden tarjoamiin laadukkaisiin pohdintoihin ja esityksiin. Kuitenkin tämän kaltainen sosiaalityön elementteihin rakentuva analyysi antaa jokseenkin irtonaisen ja ”ohuen” kuvan sodan ajan valistusupseerin toiminnasta. Teemat tuovat hyvin esiin moninaisia valistustoimintamuotoja, muttei itsessään valistusupseerin työtä ja siihen liittyntä henkistä painetta. Kyseessä oli sota-aika, jolloin valistusupseerit joutuivat työskentelemään huonoissa ja raskaissa olosuhteissa. He joutuivat sodassa kohtaamaan monen rintamamiehen kaatumisen, miehistön äärilaidasta toiseen muuttuvat mielialat ja valistustyössään propagandaan perustuvat epäluulot (Jäppinen 1987, 147-150.) Näitä useimmiten nuoria ja kriisityöhön kouluttamattomia valistusupseereita, heidän omia kokemuksia, työn henkistä raskautta ja siihen liittyviä näkökulmia ei tässä tutkimuksessani ole tuotu lainkaan esiin.

Jouduin käsittelemään tutkimuksessani kahdella eri aikajaksolla hyvin suurta ja monitasoista organisaatiota. Näin suppeassa tutkimuksessa valistustyön linkittäminen 2000-luvun sosiaalityöhön luo puolustusvoimien toiminnasta väistämättä jokseenkin sirpalemaisesta kokonaiskuvan, erityisesti 2000-luvun toiminnan lähtökohtia tarkasteltaessa. Hajanaisuutta ei vähentänyt lainkaan se tosiasia, että koko puolustusvoimien sosiaalialan organisaatio on yhä selkeästi luotsaava ja osittain arvostustaankin peräänkuuluttava toimintasektori.. Sosiaalitoiminnalle on ominaista, että siinä missä valistustyö ajan vaatimusten myötä joutui työntämään lonkeroitaan hyvin monelle taholle, sotilassosiaalityö vastaavasti ilmenee hyvin moninaisessa roolissa; alati laajenevalla tehtäväkentällä eri nimikkeiden alla. Toisaalta tämä tutkielma osoittaa kuinka puolustusvoimien toiminnan lähtökohta on sama kuin sosiaalityölläkin - molemmat pyrkivät toimimaan ennalta ehkäisevästi; varautuen kuitenkin samalla erilaisiin kriisitilanteisiin.

Haluan kuitenkin lopuksi muistuttaa, ettei tällä tutkimuksella etsitä puolustusvoimien valistustyön alkamisajankohtaa eikä sen enempää väitetä puolustusvoimien valistustyön alkaneen toisesta maailmansodasta. Onhan olemassa jo selkeitä tutkimusviitteitä

varhaisemmasta valistustyöstä ja valistuspropagandan tekemisestä suoje-
luskuntajärjestön piirissä vuodesta 1918 lähtien, joihin Salminen lisensiaattityönsä alussa
viittaa (Salminen 1976, 22). Mihin asti valistustyön historialliset juuret tosiasiassa
yltävät – käydäänkö läpi I maailmansota vai edetäänkö Suomen sotaan asti?
Ajankohdan osoittaminen ei ole tämän tutkimuksen tehtävä, vaan siinä on
jatkotutkimuksen paikka. Tämän toivomuksen esitän lainaamalla yhtä sota-
historiallista teosta eli Vänrikki Stoolia:

*Mut muuttunena tulin ma,
miel' oli toisenlainen:
"Luin Suomen viime sodasta ,
olenhan suomalainen.
Mua lisää kuulla haluttais,
kentiesi teiltä sitä sais?"*

LÄHTEET

Alasuutari, Pertti (1994) Laadullinen tutkimus. Jyväskylä: Gummerus Kirjapaino Oy (3. uudistettu painos 1999).

Haapala, Pertti (1989) Sosiaalhistoria. Johdatus tutkimukseen. Jyväskylä: Gummerus Kirjapaino Oy.

Honkasalo, Markku (2000) Suomalainen sotainvalidi. Keuruu: Otavan Kirjapaino Oy.

Ihalainen, Miia & Sourua, Tuija (1996) Sosiaalityön tarve ja kehitysnäkymät puolustusvoimissa – sosiaalikirjuri varusmiehen sosiaalialan lähityöntekijänä. Tutkintotyö. Sosiaali- ja terveysalan laitos, Lahden ammattikorkeakoulu.Lahti.

Jaakkola, Jouko & Pulma, Panu & Satka, Mirja & Urponen, Kyösti (1994) Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. – Suomalaisen sosiaalisen turvan historia. Jyväskylä: Gummerus kirjapaino Oy.

Jäppinen, Eino (1987) Tiedotusmiehen sota. Juva: WSOY.

Kenttäohjesääntö, yleinen osa. Puolustusjärjestelmän toiminnan perusteet (2007) Helsinki: Edita Prima Oy.

Keskitetty vapaa huoltotyö 1939-1949 (1949) Vapaan huollon julkaisuja N:o 30. Suomen huolto r.y. Helsinki: Kauppa kirjapaino Oy.

Kulha, Keijo (1980) Aseveljien aika. Suomalaisen asevelihengen ja aseveliliikkeen historiaa 1940-1945. Porvoo: WSOY.

Lehtinen, Lasse (toim.) (2004) Itsenäisyyden puolustajat - kynällä, kameralla, kiväärillä. Porvoo: WSOY.

Leskinen, Jari & Juutinen, Antti (1999) Talvisodan pikkujättiläinen. Porvoo: WSOY.

Mäkelä Klaus (toim.) (1992) Kvalitatiivisen aineiston analyysi ja tulkinta. Helsinki: Priima Offset Ky.

Nainen sodassa. Kotona ja rintamalla 1939-1945 Suomen vapauden puolesta (1995) Oy Valitut Palat - Reader's Digest Ab. Helsinki. Printed in Italy.

Ojala, Jukka (1995) Upseerin etiikka. Tutkimuselosteita 5/A. Puolustusvoimien koulutuksen kehittämiskeskus. Helsinki.

Piirainen, Veikko (1974) Vaivaishoidosta sosiaaliturvaan. Tampereen yliopiston sosiaaliturvan opetusjaoston sarjaa. Sosiaaliturvan laitoksen julkaisuja 4. Hämeenlinna: Arvi A. Karisto Osakeyhtiön kirjapaino.

Renvall, Pentti (1965) Nykyajan historian tutkimus. Toinen painos 1983. Juva: WSOY.

Salminen, Esko (1976) Propaganda Rintamajoukoissa 1941-1944. Keuruu: Kustannusosakeyhtiö Otava.

Seale, Clive (2004) Researhing society and culture. Great Britain, London: Sage.

Selen, Kari (2001) Sarkatakkien maa. Suojeluskuntajärjestö ja yhteiskunta 1918-1944. Helsinki: WSOY.

Selonteko selväksi – Puolustusvoimien rakennemuutos (2005) Pääesikunta, viestintäosasto. Edita Prima Oy.

Seppä U.U. (1940) Suunnitelma valistustyön järjestämiseksi Suomen puolustusvoimissa. Kokemuksia ja ehdotuksia. Helsinki: Valtioneuvoston kirjapaino.

Silverman, David (1993) Interpreting qualitative data: methods for analysing talk, text and interaction. Great Britain, London: Sage.

Sosiaali- ja terveysministeriö (2006) Sosiaali- ja terveydenhuollon varautuminen erityistilanteisiin. Sosiaali- ja terveysministeriön esitteitä 2006:5. Helsinki.

Sosiaalitoimikuntien toimintaohje. Puolustusministeriö KD n:o 1099/49/sot/71.
Suomen sota 1941-1945 (1961) Sotahistoriallisen tutkimuslaitoksen sotahistoriallisen toimiston julkaisuja IX osa. Kuopio: Kirjapaino Oy Savo.

Särmäkari, Veli & Heikkilä, Sanna (2000) Suomalainen sotilassosiaalityö: Lyhyt perinne –voimakas vaikutus. Kirjoitus julkaisuun Military Social Work Practise.

Taskutietoa puolustusvoimista 2005 (2005) Pääesikunnan tiedotusosaston julkaisu. Espoo: Frenckellin Kirjapaino Oy.

Tietoja Suomen kokonaismaanpuolustuksesta 2006 (2005) Maan ja kansalaisten turvallisuus-yhteiskunnan toiminnan turvaaminen. Helsinki: Edita Prima Oy.

Toikko, Timo (2005) Sosiaalityön ideat. Johdatus sosiaalityön historiaan. Jyväskylä: Gummerus Kirjapaino Oy.

Tuomi, Jouni & Sarajärvi, Anneli (2002). Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi. Helsinki: Tammi.

Tänään työtä huomisen hyväksi jo 30 vuotta - Varusmiestoimikuntien historiikki (2004). Helsinki: Pääesikunta, asevelvollisuusosasto.

Varusmies 2005 (2005). Helsinki: Pääesikunta, asevelvollisuusosasto.

WSOY:n iso tietosanakirja osat 2-8. WSOY.

Painamattomat lähteet

Lahti, Timo (2004) Läntisen Maanpuolustusalueen esikunta. Poikkeusolojen henkilöstötuen suunnitteluperusteet läntisen maanpuolustusalueen joukko-osastoissa ja esikunnissa.

Lahti, Timo (1996) Puolustusvoimien sosiaalitoiminta. Luentomoniste.

Lindberg, Jukka. Sosiaalialan reserviläisenä kertausharjoituksessa. Kokemuksia ja kehittämisideoita. LMPAE henkilöstötuki.

Läntisen Maanpuolustusalueen Esikunta, operatiivisen-osaston ohje.
R 14232/12/D/II/13.2.2002).

Pääesikunta, asevelvollisuusosasto (2004). Valmius 2005 -luentomoniste.

Saarimaa, Harri (2004) Täydennyskurssin 224 upseeriksi reservissä lopputyö.

Seppälä, Matti (2004) Sosiaaliasiat Läntisellä maanpuolustusalueella -
sosiaaliupseeritoiminnan pilotointi LMPA:n sodan ajan organisaatiossa. RUK
täydennyskurssi 1 /224.

Seppänen Kari (2002) Yhteiseurooppalaisen kriisinhallinnan haasteita
puolustusvoimissa. Seminaarityö. Maanpuolustuskorkeakoulu.

Valtiovarainministeriön ryhmätyömuistioita 1996: 14. Kriisi – ja poikkeusolojen
henkilöstöpolitiikka. Helsinki.

Vihanto, Matti (1980) Sosiaaliasioiden hoidon vaiheista puolustusvoimissa vuoteen
1979 saakka. Sosiaalitoimiston katsaus. Helsinki: Pääesikunta.

Valtioneuvoston periaatepäätös (2006) Yhteiskunnan elintärkeiden toimintojen
turvaamisen strategia -luentomoniste 23.11.2006.

Sähköiset lähteet:

Särmäkari, Veli (2005) Valtion järjestämä sosiaalityö näkyväksi. Sosiaaliportti/
keskustelu/puheenvuorot [viitattu 27.9.2005]. Saatavilla www-muodossa:
<http://www.sosiaaliportti.fi./fi-FI/keskustelut/viestit.aspx?message>

Sota-arkiston lähteet:

Päämaja, propagandaosasto 1939 -1940

T3132/1 Propaganda 3:n saap ja läh kirjeitä.

T3132/6 Valtiollisen poliisin tiedotuksia.

T3132/26 Radiotervehdyksiä, siirtoväki, yhdistykset ...

T3132/30 Sotapäiväkirj raportit, sanomalehtien jakelu, saap prop.ohjeet.

T3132/31 Kan. AE:n tilanneselostuksia.

T2132/32 Tilanneselostuksia MaVE; IV AKE.

T3132/33 Tilanneselostuksia: KotijE.

T3132/38-40 Uutisia , I ,II ja III.

T3132/41 Propagandaosaston painattamaa.

T3132/46 Kiertueet, keräykset ym viihdytystoimintaa.

T8357 Sal, henk ja yl diaari 1941-1942.

Päämaja, tiedoitusosasto. Valistus- ja viihdytystoimisto (Ttus2). Helsingin hankinta-toimisto. Organisaation muutos: 19.5.1942 lähtien Puolustusvoimien viihdytystoimisto.

T7771 Puolustusvoimien viihdytystoimisto. Sal ja yl diaari 1941 -1944.

T7772 Neuvontatsto/Pv:n viihdytystoimisto 1 kansio 12. Yl kirjeistöä 1942 -1944.

T7774 Asemiesneuvonnan kortisto.

T7778 Kirjeistöä. Asemiesten siviiliasiain neuvontatsto/Pv:n viihdytystoimisto. Kansiot 1-10, 1942-1943.

T7780 Asemiesten siviiliasiain neuvontatsto. Propaganda-Aseveljet r.y. Pv:n viihdytystoimisto. Kansiot 1-11.1942.

T7781 PM Ttus 2:n Helsingin tsto. Pv:n viihdytyststo.1.kansiot. Läh sal kirjeistöä 1941.

T7781/5 Läh sal kirjeistöä 1942 -1944.

T7781/6 Saap sal kirjeistöä 1941 -1942.

Päämaja, tiedotusosasto. Valistus- ja viihdytystoimisto (Ttus2)

T8362/12 Saap sal kirjelmiä 1941 -1942.Vihollispropagandaa.

T8362/13 Saap sal kirjelmiä 1943. Vihollispropagandaa.

T8362/19 Sal ja yl kirjeistöä III a. Valistustoiminnan organisaatio1941-1943.

T8362/22 Sal ja yl kirjeistöä 1941 -1943 III c. PM:n valistusohjeet.

T8362/23 Saap sal ja yl kirjelmiä III c.Yhtymien valistus- ja liikuntakasvatusohjeet
1941 -1943.

T8362/24 Saap yl kirjelmiä III d. Valtion viihdytyslaitoksen viihdytysosaston
toimintakertomuksia 1941.

T8362/36 Sal ja yl kirjeistöä III h. Yhteys asevelityöhön 1941 -1943.

T8362/28 Sal ja yl kirjeistöä 1943. Valistustoimintakertomuksia III d.

T8362/26 Sal ja yl kirjeistöä. Valistustoiminnan järjestely. Oppi-, ammatti- ja
kansakoulutoiminta 1943 -1944.

T8362/27 Sal kirjeistöä. Yhteenvedot valistustoimintakertomuksista.

T8362 /30 Sal ja yl kirjeistöä III e. Opintoasiat 1942 -1944.

T8362/32 Sal ja yl kirjeistöä II f, 1941 -1943.

T8363 Sal ja yl kirjeistöä 1941 -1943.

Päämaja, valistus- ja viihdytystoimisto

T10601/13 Sal kirjeistöä. Mielialan tarkkailu ja tiedotusasiat a1- a4,1942-1944.

T10601/14 Sal kirjeistöä II a. Mielialatarkkailu ja tiedoitustoiminta1943-1944.

T10601/15 Sal ja yl kirjeistöä. Määrävahvuudet ym, 1941-1944.

T10601/ 21 Sal ja yl kirjeistöä III. Valistustoiminnan järjestelyt 1944.

T10602/24 Sal ja yl kirjeistöä III. Valistustoiminnan järjestelyt 1943 -1944.